

Η ΛΕΙΨΑΝΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΚΑΡΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΛΗΜΗ, ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΧΡΙΔΑΣ ΑΠΟ ΤΗ ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ (ΣΚΗΤΗ ΒΕΡΟΙΑΣ)

The Reliquary of the Skull of Saint Clement, Archbishop of Ohrid from the Monastery of Holy Prodomos (Scete Veroias)

Glykeria M. Chatzoulis

DOI: 10.17846/CL.2016.9.1.64-90

Abstract: CHATZOULIS, Glykeria M. *The Reliquary of the Skull of Saint Clement, Archbishop of Ohrid from the Monastery of Holy Prodomos (Scete Veroias)*. The historic, patriarchal and stavropegic Holy monastery of Saint John Prodomos is located to the west of city Veroia. According to monastery regulations, the skull of saint Clement, Archbishop of Ohrid, was kept within its edifice in the year 1832. Inscriptions provide us with information regarding the names of the artist who made the octagonal external silver reliquary for the relic of saint Clement in 1818 and the name of the abbot who covered the expenses for the whole work. The skull reliquary of a head-like shape is made of silver, inlaid with gold and there is a moulded mask on its front side. This reliquary does not bear any inscriptions. Still, a number of artworks with similar characteristics found in the neighbouring regions, in addition to information from written sources, indicates that the skull reliquary was probably made in the city of Naoussa, in the late 18th century. There is a possibility that the exact manufacturing year of the skull reliquary was 1784, when the Orthodox Procession book (Acolouthia) of saint Clement was published in Venice.

Key words: *Post-Byzantine Period, Veroia, Naoussa, Monastery of Saint John Prodomos, goldsmith, ecclesiastical silver, technique filigree, Reliquary of the Skull, Saint Clement, Bishop of Ohrid (†916)*

Abstrakt: CHATZOULIS, Glykeria M. *Relikviár s hlavou svätého Klimenta, ochridského arcibiskupa, z kláštora Jána Krstiteľa (Skýt vo Vérii)*. Pri ceste, západne od Vérie, je postavený historický a stavropigiálny patriarší kláštor svätého Jána Krstiteľa. Z kódexu uvedeného kláštora sa dozvedáme, že v roku 1832 sa v kláštore nachádzala lebka svätého Klimenta, ochridského arcibiskupa (916).

Z nápisu sa dá zistiť, že relikviár, ktorý skúmame, pochádza z kláštora svätého Jána Krstiteľa vo Vérii a bol zhotovený v roku 1818 na náklady predstaveného spomínaného kláštora. Vnútorňa lebka v tvare hlavy svätého Klimenta, na ktorej nie sú nápisy, je pokrytá striedavými radmi doštičiek a pášikov. Na mieste tváre je vytvarovaná maska, ktorá bola zhotovená matricou. Štýlové a štrukturálne podobnosti spájajú vzácnu pamiatku, ktorú skúmame, s celým radom diel, ktoré sa vyskytujú v regióne. Pravouhlé doštičky s bohatou výzdobou nás odkazujú na datovanie diela na koniec 18. storočia. Konkrétnejšie, nie je vylúčené, že relikviár bol umelecky spracovaný v roku 1784 alebo až koncom 18. storočia pri príležitosti vydania bohoslužby svätému Klimentovi v tlačiarni v Benátkach.

Kľúčové slová: *Pobyzantské obdobie, Véria, Náusa, kláštor svätého Jána Krstiteľa, zlatotepec, cirkevná dielňa na spracovanie striebra, filigrán, relikviár lebky, svätý Kliment*

Σε απόσταση δώδεκα χιλιομέτρων δυτικά της Βεροίας, ακολουθώντας την επαρχιακή οδό προς τις Βαρβάρες, σε υψόμετρο 220 μέτρων, βρίσκεται η Σταυροπηγική πατριαρχική μονή του Τιμίου Προδρόμου¹. Το μοναστήρι είναι κτισμένο επάνω στην κοιλάδα που σχηματίζει ο ποταμός Αλιάκμονας, στις κατάφυτες πλαγιές των Πιερίων, απέναντι από τις ορθοπλαγιές της Τζαμάλας. Σε έγγραφο του 1854, από τον κώδικα της Ι. Μονής αναφέρεται ότι το μοναστήρι « *κεῖται ἐν μέσῳ ὁρέων ὡς ῥόδον ἐν μέσῳ ἀκάνθων, εἰς θέσιν ὠραίαν καὶ πάντερπνον...* »². Κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο η μονή ήταν γνωστό κέντρο της ασκητικής πνευματικότητας του Αλιάκμονα και είχε αποκτήσει μια Βαλκανική οικουμενικότητα, επειδή κατά περιόδους ασκήτευαν πολλοί όσιοι «ἐν Σκήτη Βεροίας δι' ἀσκήσεως λάμπαντας»³. Στους ασκητές της μονής περιλαμβάνονται ο όσιος Αντώνιος ο Νέος, ο πολιούχος της Βεροίας (μέσα 10ου αιώνα), ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς (14ος αιώνας), ο άγιος Διονύσιος ο Ολυμπίτης (16ος αιώνας) κ.λπ.⁴

Από τον κώδικα του Μοναστηριού του Τιμίου Προδρόμου (σ. 9α -9β και 37β -47α) πληροφορούμαστε ότι το 1832 φυλασσόταν η κάρα του αγίου Κλήμη της Αχρίδας⁵.

Σε έγγραφο της 20ης Σεπτεμβρίου του 1866⁶, που περιλαμβάνει τα κειμήλια του σκευοφυλακίου της Μονής του Τιμίου Προδρόμου, αναφέρεται και η κάρα⁷ του αγίου Κλήμη, αρχιεπισκόπου

¹ ΠΑΠΑΡΗ, Αναστασία. Μακεδονική Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική: Μονή Τιμίου Προδρόμου («Σκήτη Βεροίας»). Άποτύπωση-Άνάλυση-Τεκμηρίωση. Στο ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΒΕΡΟΙΑΣ ΚΑΙ ΝΑΟΥΣΗΣ (έκδ.). *Πρακτικά διημερίδας. Τὸ μοναστήρι τοῦ Τιμίου Προδρόμου («Σκήτη Βεροίας»), Βεροία, 27- 28 Μαρτίου 1993.* Βεροία 1994, σσ. 193-254.

² Βλ. σχετικό έγγραφο του 1854 από το Αρχείο Ιεράς Μονής Τιμίου Προδρόμου. ΙΟΡΔΑΝΟΓΛΟΥ, Αντώνης. *Παναγία Σουμελά. Μοναστήρια και Βυζαντινά μνημεία της Βεροίας.* Αθήνα 2009, σ. 63.

³ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ, Μοναχός Μικραγιαννανίτης. *Άκολουθία τῶν Ὁσίων καὶ Θεοφόρων Πατέρων ἡμῶν τῶν ἐν τῇ Σκήτῃ τῆς Βεροίας ἀσκητικῶς διαλαμπάντων.* Βεροία 1983, σ. 24.

⁴ ΠΑΠΑΖΗΣ, Δημήτριος. *Ίστορία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου (Σκήτη) Βεροίας.* Βεροία 1995, 127 κ.εξ. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, Συμεών. Άγιοι συνδεδεμένοι με τή Σκήτη Βεροίας καί τήν ἐν αὐτῇ Μονή Τιμίου Προδρόμου. Στο ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΒΕΡΟΙΑΣ ΚΑΙ ΝΑΟΥΣΗΣ (έκδ.). *Πρακτικά διημερίδας. Τὸ μοναστήρι τοῦ Τιμίου Προδρόμου («Σκήτη Βεροίας»), Βεροία, 27 - 28 Μαρτίου 1993.* Βεροία 1994, σσ. 122 κ.ε.

⁵ ΧΙΟΝΙΔΗΣ, Γεώργιος. *Σύντομη Ίστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ στήν περιοχή τῆς Βεροίας.* Βεροία 1961, σ. 52. ΠΥΡΙΝΟΣ, Παῦλος. Άνέκδοτα στοιχεία γιά τή Μονή Τιμίου Προδρόμου («Σκήτη Βεροίας») 1825-1922. Στο ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΒΕΡΟΙΑΣ ΚΑΙ ΝΑΟΥΣΗΣ (έκδ.). *Πρακτικά διημερίδας. Τὸ μοναστήρι τοῦ Τιμίου Προδρόμου («Σκήτη Βεροίας»), Βεροία, 27 - 28 Μαρτίου 1993.* Βεροία 1994, σ. 114. ΠΑΠΑΖΗΣ, Μονή Προδρόμου Βεροίας, σ. 120.

⁶ ΠΥΡΙΝΟΣ, Παῦλος. Άνέκδοτα ἔγγραφα ἀφορῶντα εἰς τάς ἱεράς Μονάς Τιμίου Προδρόμου (Σκήτη Βεροίας καί Μουτσιάλης). Θεσσαλονίκη 1975, σ. 16. ΠΥΡΙΝΟΣ, Άνέκδοτα στοιχεία. Στο ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΒΕΡΟΙΑΣ ΚΑΙ ΝΑΟΥΣΗΣ (έκδ.). *Πρακτικά διημερίδας. Τὸ μοναστήρι τοῦ Τιμίου Προδρόμου («Σκήτη Βεροίας»), Βεροία, 27 - 28 Μαρτίου 1993.* Βεροία 1994, σ. 114.

⁷ ΧΙΟΝΙΔΗΣ, Γεώργιος. *Ίστορία τῆς πόλεως καί τῆς περιοχῆς Β'.* Θεσσαλονίκη 1970, σ. 155. ΣΤΟΓΙΟΓΛΟΥ, Γεώργιος. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἐπισκόπου Καμπανίας Θεοφίλου γιά τή Μονή τοῦ Τιμίου Προδρόμου (Σκήτη Βεροίας). Στο ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΒΕΡΟΙΑΣ ΚΑΙ ΝΑΟΥΣΗΣ (έκδ.). *Πρακτικά διημερίδας. Τὸ μοναστήρι τοῦ Τιμίου Προδρόμου («Σκήτη Βεροίας»), Βεροία, 27 - 28 Μαρτίου 1993.* Βεροία 1994, σ. 82. ΚΡΑΛΙΔΗΣ, Άπόστολος. Η Μονή Τιμίου Προδρόμου στο Ἐρευνητικό πρόγραμμα τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης «Τά μοναστήρια τῆς Μακεδονίας κατά τή Βυζαντινή καί Μεταβυζαντινή περίοδο». Στο ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΒΕΡΟΙΑΣ ΚΑΙ ΝΑΟΥΣΗΣ (έκδ.). *Πρακτικά διημερίδας. Τὸ μοναστήρι τοῦ Τιμίου Προδρόμου («Σκήτη Βεροίας»), Βεροία, 27 - 28 Μαρτίου 1993.* Βεροία 1994, σ. 159.

Θερμές ευχαριστίες οφείλουμε στον σεβασμιώτατο μητροπολίτη Βεροίας, Ναούσης και Καμπανίας κ.κ. Παντελεήμονα Καλπακίδη για την άδεια δημοσίευσης της λειψανοθήκης του αγίου Κλήμη αρχιεπισκόπου Αχρίδας και για την πρακτική βοήθειά του σε θέματα έρευνας της περιοχής διαποίμάνσής του. Όσες

Αχριδών (†916)⁸, ο οποίος σύμφωνα με τις παλαιοσλαβικές πηγές υπήρξε μεταξύ των πλέον δραστήριων μαθητών και συνεργατών των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου των Θεσσαλονικέων και φωτιστών των Σλάβων, που εργάστηκαν για τη μετάφραση των πρώτων λειτουργικών βιβλίων στα παλαιοσλαβικά με βάση το γκλαγκολικό αλφάβητο που δημιούργησε ο Κύριλλος⁹.

Είναι φανερό ότι ο σεβασμός προς τα άγια λείψανα είχε εξέχουσα θέση στον χριστιανικό κόσμο¹⁰. Η τιμητική προσκύνηση των αγίων λειψάνων διαμορφώθηκε από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Σύμφωνα με τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο, η τιμή προς τα λείψανα των αγίων ήταν προέκταση της τιμής προς τον Θεό¹¹. Ο πιστός ερχόμενος σε επαφή με το άγιο λείψανο του μάρτυρα γίνεται μέτοχος της ενοικούσας σ' αυτό θείας χάριτος¹². Ο Μέγας Βασίλειος αναφέρει ότι τα λείψανα ήταν αγιασμένα από τον Θεό με Θεία χάρη¹³. Η Ζ' Οικουμενική Σύνοδος (787), που πραγματοποιήθηκε στη Νίκαια της Βιθυνίας, έθεσε τα όρια ανάμεσα στη λατρεία του Θεού και στην τιμητική προσκύνηση των αγίων¹⁴. Πιο συγκεκριμένα, για τα άγια λείψανα κατασκευάστηκαν ειδικότερα πλήθος έργων, όπως λειψανοθήκες, σταυροθήκες κ.λπ.

Οστόσο, η κεφαλόσχημη εσωτερική λειψανοθήκη του αγίου Κλήμη, σύμφωνα με τα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά πρότυπα χρονολογείται το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα. Ίσως η εσωτερική λειψανοθήκη του αγίου Κλήμη να φιλοτεχνήθηκε ειδικά για την κάρα του ιεράρχη αγίου, με αφορμή το αίτημα του ιερομονάχου Αρσενίου Μελικιώτου της Ιεράς Μονής του Προδρόμου Βεροίας προς τον άγιο Αθανάσιο τον Πάριο να μεταφράσει στην κοινή διάλεκτο την συντεθείσα από τον λόγιο Δημήτριο Χωματεινό, αρχιεπίσκοπο Αχρίδας και πάσης Βουλγαρίας, την Ακολουθία του αγίου Κλήμη, αρχιεπισκόπου Αχριδών που εκδόθηκε στη Βενετία το 1784¹⁵.

φορές χρειάστηκε, έθεσε με προθυμία στη διάθεσή μου αφειδώλευτα αδημοσίευτο υλικό του αρχείου της Ι. Μητροπόλεως.

⁸ Περισσότερα στοιχεία για την αρχιεπισκοπή Αχριδών βλ. ΔΕΛΗΚΑΡΗ, Αγγελική. *Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα. Ο ρόλος της ως ενωτικού παράγοντα στην πολιτική και εκκλησιαστική Ιστορία των Σλάβων των Βαλκανίων και του Βυζαντίου*. Θεσσαλονίκη 2014, σσ. 68 κ.ε.

⁹ ΤΑΡΝΑΝΙΔΗΣ, Ιωάννης – ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, Ηλίας. *Μεσαιωνική Γραμματεία των Σλάβων. Ιστορία και Διαχρονική εξέλιξη*. Θεσσαλονίκη 2013, σσ. 300κ.ε.

¹⁰ ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗ – ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Γιώτα. *Εκκλησιαστικά άργυρά*. Αθήνα 1980, σ. 21.

¹¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Εἰς τόν ἅγιον ἱερομάρτυραν Ἰγνάτιον τόν Θεοφόρον 5. Στο MIGNE, Jacques – Paul (εκδ.). *Patrologia Graeca* 50. Paris 1859, στ. 595.

¹² LANCZKOWSKI, Günter κ.ά. Reliquien. Στο *Lexikon für Theologie und Kirche*, τόμ. 8, 1963, σσ. 1216-1221. LECLERCQ, Henri. Reliques et Reliquaires. Στο *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie (DACL)*, τόμ. 14₂, 1948, σσ. 2294-2359.

¹³ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ. Εἰς τόν ΠΙΕ΄ Ψαλμόν 4. Στο MIGNE, Jacques – Paul (εκδ.). *Patrologia Graeca* 30. Paris 1857, στ. 112C.

¹⁴ ΤΣΑΜΗΣ, Δημήτριος. *Αγιολογία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας*. Θεσσαλονίκη 2010, σσ. 54, 55. ΥΦΑΝΤΗΣ, Παναγιώτης. *Μοναχισμός, Ασκητισμός και Αγιολογική παράδοση. Πηγές έμπνευσης και προορισμοί του προσκυνηματικού τουρισμού*. Θεσσαλονίκη 2014, σ. 17.

¹⁵ *Ακολουθία τοῦ ἐν Ἄγιοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος Ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας τοῦ ὁμολογητοῦ, Ψαλλομένη μὲν Νοεμβρίῳ ΚΔ΄. Συντεθείσα παρὰ τοῦ Λογιωτάτου ἀρχιεπισκόπου τῆς αὐτῆς Βουλγαρίας κυροῦ Δημητρίου τοῦ Χωματεινοῦ ἀπὸ τῆς ΕΝΕΤΗΙΣΙ. 1784. Παρὰ Δημητρίῳ Θεοδοσίῳ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων. CON LICENZA DE' SUPERIORI*. Βλ. LEGRAND, Émile. *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par les Grecs, XVIIIe siècle, (œuvre posthume complétée et publiée par Louis Petit et Hubert Pernot)*. Paris 1928, τόμ. II, σ. 424. ΔΕΛΙΑΛΗΣ, Νικόλαος. *Κατάλογος Ἐντύπων Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης, μέρος πρώτων, I Ἐντυπα Ἐκδόσεων 1494 - 1832, πλὴν τῶν ξενογλώσσων, Μετὰ δεκαοκτῶ εἰκόνων εἰς τό τέλος*. Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1948, σ. 18, αρ. 62₂. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Γεώργιος. *Τὸ Βενετικόν Τυπογραφεῖον τοῦ Δημητρίου καὶ τοῦ Πάνου Θεοδοσίου 1755 - 1824*. Αθήναι 1969, σ. 128, αρ. 155. Πρβλ. τὴ σχετικὴ εἰκόνα ἀπὸ τὴν προαναφερόμενη ἔντυπη Ακολουθία. [ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ (αρχ.). *Ἱερά Μονὴ Τιμίου Προδρόμου Πιερίων Προσκυνητῶν ἦτοι Ὁδηγὸς τοῦ Προσκυνητῆ*. Βέροια 2007, σ. 42].

Εξάλλου, για το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα συναινεί και η παράδοση¹⁶ κατά την οποία κάποιος διάκονος αφαίρεσε κρυφά την κάρα του αρχιεπισκόπου Αχριδών αγίου Κλήμη από τη Μονή του Αγίου Ναούμ και τη μετέφερε στη Μονή Προδρόμου, όπου και ο ίδιος παρέμεινε για τον υπόλοιπο βίο του. Ίσως το προαναφερόμενο γεγονός συνέβη ύστερα από διαταγή της Αικατερίνης Β' (1762 - 1796) της Ρωσίας, προκειμένου να πραγματοποιήσει τα μεγαλεπίβολα σχέδιά της. Άλλωστε μια ειδική εγκύκλιος - διαστάσεων 40x57 εκ. - της Μονής Τιμίου Προδρόμου¹⁷ υποδεικνύει τη σχέση του μοναστηριού με τον Ρωσικό λαό και την οικονομική υποστήριξή του προς το μοναστήρι κατά το χρονικό διάστημα 1787 - 1792¹⁸.

Α) Η οκταγωνική λειψανοθήκη

Η οκταγωνική, αργυρή λειψανοθήκη του αγίου Κλήμη (εικ. 1) - διαστάσεων 21x22x33 εκ. - το κουτί του αγίου¹⁹ φέρει βαθμιδωτό κάλυμμα σε έξεργο ανάγλυφο με φυτικά πλέγματα, προτομές αγγέλων, τύπου « χερουβίμ »²⁰ με ανοιχτά φτερά κ.λπ. Στο άνω τμήμα η λειψανοθήκη καταλήγει σε σχηματοποιημένο, πεντάτρουλο, ναόσχημο κτίσμα.

Στην πίσω όψη της λειψανοθήκης (εικ. 2) διαβάζουμε την εξής μεγαλογράμματη και καλλιγραφημένη επιγραφή: «ΑΩΙΗ (=1818)/ ΑΠΡΙΛΛΙΟΥ Α /ΚΤΗΜΑ: ΤΗΣ ΜΟ/ ΝΗΣ ΤΟΥ Τ[Ι]ΜΙΟΥ/ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΒΕΡ/ΡΟΙΑΣ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡ/ΟΜΗΣ ΜΕΛΕΤ[ΙΟΥ] ΤΟ[Υ] [Η]ΓΟΥ/ ΜΕΝΟΥ ΕΛΛΑΧ[Ι]C[ΤΟΥ]».

Σύμφωνα με την επιγραφή, πιστοποιείται ότι η λειψανοθήκη, που εξετάζουμε, προέρχεται από τη Μονή του Τιμίου Προδρόμου Βεροίας και φιλοτεχνήθηκε με δαπάνη του ηγουμένου²¹ της προαναφερόμενης Μονής, Μελετίου, την 1η Απριλίου του 1818.

Επάνω από τις μορφές του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου και του αγίου Κλήμη, (εικ. 3) στην παρυφή της κιβωτιόσχημης λειψανοθήκης, εκτυλίσσεται η υπογραφή του αργυροχρυσόχου με άλλο γραφικό χαρακτήρα: «+Δ[Ι]Α Χ[Ι]ΡΟCΑΝ[Α]ΣΤΑCΙΟΥ ΓΕΟΡΓΙΟΥ».

Από την ανορθόγραφη μεγαλογράμματη επιγραφή φαίνεται ότι η λειψανοθήκη φιλοτεχνήθηκε από τον Αναστάσιο Γεωργίου. Δεν αποκλείεται ο καλλιτέχνης της λειψανοθήκης να προέρχεται

¹⁶ ΠΑΠΑΖΗΣ, *Ιστορία Μονής Προδρόμου*, σ. 79. ΠΑΠΑΖΗΣ, Δημήτριος. Ήγούμενοι και αδελφοί της Ύερας Μονής Τιμίου Προδρόμου (Σκήτη) Βεροίας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Στο *ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΒΕΡΟΙΑΣ ΚΑΙ ΝΑΟΥΣΗΣ* (έκδ.). *Πρακτικά διημερίδας. Τό μοναστήρι του Τιμίου Προδρόμου* («Σκήτη Βεροίας»), Βέροια, 27 - 28 Μαρτίου 1993. Βέροια 1994, σ. 173.

¹⁷ ΠΥΡΙΝΟΣ, Παύλος. Ανέκδοτη εγκύκλιος της Μονής Τιμίου Προδρόμου (Σκήτη Βεροίας) προς τον Ρωσικό λαό. Στο *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, τόμ. 86, 1983, σσ. 237-240.

¹⁸ ΠΑΠΑΖΗΣ, *Ιστορία Μονής Προδρόμου*, σ. 78.

¹⁹ Περισσότερα στοιχεία σχετικά με το θέμα βλ. εκτενέστερα ΕΠΙΤΡΟΠΑΚΗΣ, Περίανδρος. Δύο κεφαλόσχημες λειψανοθήκες από τη Μεγαρίδα. Στο *Παρνασσός*, τόμ. 43, 2001, σσ. 297 κ.ε.

²⁰ ΚΟΡΡΕ, Κατερίνα. *Η ανθρώπινη κεφαλή, θέμα αποτρεπτικό στη νεοελληνική λαϊκή τέχνη* (Συμβολή στη μελέτη των συμβολισμών της νεοελληνικής λαϊκής τέχνης). Αθήνα 1978, σ. 52. Σύμφωνα με την συγγραφέα οι μορφές των αγγέλων συνδέονται με τα άχρονα, συμβολικά και αποτροπαϊκά προσώπια της λαϊκής τέχνης. Κατ' άλλη εκδοχή φαίνεται πως αποτελούν αλληγορία του αγγελικού γύρω από την τιμία κάρα χορού για το «μακάριοι ὧν ἀφέθησαν αἱ ἀνομίαι» (Ρω 4, 7). Δεν αποκλείεται να πρόκειται για «τα πουλιά της Άις Κάρας», τα εντεταλμένα από τον άγιο να παίρνουν θαυματουργικά πνοή για να προστατεύουν όσους τον τιμούν και τον σεμνύνονται. (ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Μανόλης. *Παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά και θρησκευτική λαογραφία*. Αθήνα 1995, σ. 157). Πρβλ. ΕΠΙΤΡΟΠΑΚΗΣ, Δύο κεφαλόσχημες λειψανοθήκες, σσ. 292, 293, σημ. 21.

²¹ Μετά την τυποποιημένη επιγραφή « ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ » ακολουθεί το όνομα του ηγουμένου της μονής. Πρβλ. ΚΩΣΤΗ, Ιωάννα. Εκκλησιαστικά έργα αργυροχοΐας από τη Συλλογή του Βυζαντινού Μουσείου Ιωαννίνων. Στο *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 40, 2006, σ. 422, σημ. 2.

είτε από τη Βέροια, είτε από τη γειτονική Νάουσα, όπου, σύμφωνα με τις πηγές, η Νάουσα διατηρούσε μια μακράιωνη παράδοση στην τέχνη της αργυροχρυσοχοΐας. Η μνεία του ονόματος του αφιερωτή και του καλλιτέχνη, η χρονολογία και ο τόπος αφιέρωσης υποδεικνύουν την αξία του αφιερώματος.

Περιμετρικά, οι οκτώ πλευρές της λειψανοθήκης χωρίζονται μεταξύ τους στις γωνίες με χυτούς κιονίσκους (εικ. 1). Στις τέσσερες πλευρές της εκτυλίσσονται συνήθως ανάγλυφα θέματα με λεπτοδουλεμένο ροκοκό²² και φυτικές διακοσμήσεις αποτελούμενες από συμπλεκόμενους ελικωτούς βλαστούς, άνθη κ.λπ. Πρόκειται για θέματα επαναλαμβανόμενα στα είδη αργυροχρυσοχοΐας, τα οποία αντιγράφονται από χαλκογραφίες²³ και υποδεικνύουν την έντονη επίδραση του δυτικού μπαρόκ.

Στα δεξιά της καλλιγραφημένης μεγαλογράμματης επιγραφής εικονίζεται ο άγιος Διονύσιος ἐν Ὀλύμπῳ²⁴ (εικ. 2, 3) ημίσωμος, φορώντας ηγουμενικό μανδύα, που πορπώνεται στο ύψος του στέρνου, ενώ το επανωκαλύμμαχο καλύπτει την κεφαλή του. Ο άγιος που ανήκει στον τύπο β3²⁵ στο δεξί χέρι κρατεί ηγουμενική ράβδο και στο αριστερό φέρει ναόσχημο, τρουλωτό κτίσμα²⁶, το οποίο φαίνεται πανομοιότυπο με τη λειψανοθήκη της κάρας του αγίου Κλήμη.

Πιο δίπλα παριστάνεται ο άγιος Κλήμης²⁷ (εικ. 3), μεσήλικας, φορώντας τα αρχιερατικά άμφια, αποτελούμενα από τον χειριδωτό σάκο με πλούσια ανθική διακόσμηση, το ένσταυρο ωμοφόριο και το επιγονάτιο²⁸. Είναι φανερό πως ο καλλιτέχνης δανείστηκε στοιχεία από τα χαρακτηριστικά της εποχής. Στο δεξί χέρι φέρει την ποιμαντορική ράβδο, ενώ με το αριστερό κρατεί όρθιο κλειστό περίτεχο ευαγγέλιο, το οποίο ακουμπά στην απόληξη του ωμοφορίου του.

Οι απεικονίσεις των δύο προαναφερόμενων αγίων, Κλήμη, ως αρχιερέα και Διονυσίου του ἐν Ὀλύμπῳ, ως μοναχού, μπορούν να δώσουν την εξήγηση ότι οι άγιοι είχαν κάποιους δεσμούς με τη μονή του Τιμίου Προδρόμου Βεροίας. Ο άγιος Διονύσιος είχε μονάσει στο προαναφερόμενο μοναστήρι κατά το 1523 - 1524, το οποίο μετέτρεψε σε κοινοβιακό²⁹. Η κάρα του αγίου Κλήμη αποθησαυρίζεται στη Μονή του Τιμίου Προδρόμου.

²² ΜΠΑΛΛΙΑΝ, Άννα. *Θησαυροί από τις Ελληνικές κοινότητες της Μικράς Ασίας και Ανατολικής Θράκης. Συλλογές Μουσείου Μπενάκη*. Αθήνα 1993, σ. 19. BALLIAN, Anna. *Reliques du Passé. Trésors de l'Eglise orthodoxe grecque et l'Echange de population. Les collections du Musée Benaki*. Milan 2011, σ. 51.

²³ ΓΑΡΙΔΗΣ, Μίλτος. Καινούργια χαλκογραφικά πρότυπα για την κοσμική διακοσμητική ζωγραφική το 18ο και 19ο αιώνα. Στο *Μακεδονικά*, τόμ. 22, 1982, σσ. 1-15. ΓΑΡΙΔΗΣ, Μίλτος. *Διακοσμητική ζωγραφική. Βαλκάνια-Μικρασία 18ος - 19ος αιώνας. Μπαρόκ και Ροκοκό. Ανατολίτικη και Βυζαντινή κληρονομιά*. Άθηναι 1996, σσ. 10κ.ε.

²⁴ Επιγραφή: «ΟΑΓΗΟΣ/ΔΙΟΝΟ »

²⁵ Περισσότερα στοιχεία για τον συγκεκριμένο τύπο του αγίου βλ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ, Γεώργιος. *Μελέτες Ιστορίας τής Μεταβυζαντινής Τέχνης*. Θεσσαλονίκη 2013, σσ. 92κ.ε.

²⁶ Για την εικονογραφία του αγίου Διονυσίου του Ολυμπίτη βλ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ, *Μελέτες Ιστορίας*, σσ. 79κ.ε.

²⁷ Επιγραφή: «ΟΑΓΙΟΣ/ΚΛ[Η]ΜΗΣ»

²⁸ Για την εικονογραφία του αγίου Κλήμη βλ. Εκτενέστερα. ΓΡΟЗДАНОВ, Светан. *Портрети на светителите од Македонија. Од IX до XVIII век*. Скопје 1983, σσ. 17 κ.ε. Στη μικροτεχνία, μεταξύ των πρώιμων παραστάσεων του αγίου Κλήμη περιλαμβάνεται και η απεικόνιση του αρχιερέα σε πλακίδιο που κοσμεί το αρ. 29201 ευαγγελιστάριο -διαστάσεων 33,5x23x9 cm- του 14ου αιώνα, έργο του Νικολάου. Το κειμήλιο προέρχεται από το ναό της Περιβλέπτου (Άγιος Κλήμης) Αχρίδος και περιλαμβάνεται στη Συλλογή του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου Σόφιας. Βλ. εκτενέστερα GERASIMOV, Todor. *La reliure en argent d'un évangéliste du XIVe siècle à Ochrida*. Στο *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta (ZRVI)*, τόμ. 12, 1970, σσ. 139-142. Πρβλ. BRÉHIER, Louis. *La sculpture des arts mineurs byzantins*. Paris 1936, σσ. 88, 89, πίν. LIX. ΓΡΟЗДАНОВ, *Портрети на светителите*, σσ. 102, 103.

²⁹ ΓΛΑΒΙΝΑΣ, Άποστόλος. Άνεκδοτος βίος του αγίου Διονυσίου, ιδρυτή τής Ίεράς Μονής Αγίας Τριάδος Ὀλύμπου. Στο *Γρηγόριος ὁ Παλαμάς*, τόμ. 66, 1983, σ. 19. ΜΩΨΣΗΣ, Άγιορείτης. *Οί άγιοι του Άγιου Ὁρους*. Θεσσαλονίκη 2008, σ. 382. Πρβλ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ, *Μελέτες Ιστορίας*, σσ. 80.

Στην επόμενη πλευρά της οκταγωνικής λειψανοθήκης εικονίζεται ημίσωμος ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος³⁰ (εικ. 1, 3), φτερωτός, ως προάγγελος του Μεσσία, κατά την προφητεία του Μαλαχία³¹, η οποία απαντά στην Έξοδο³². Η απόδοση του Προδρόμου με φτερά αγγέλου στους ώμους του είναι εμπνευσμένη από τα κείμενα των ευαγγελίων, όπου ο Χριστός αποκαλεί τον Ιωάννη τον Άγγελό μου³³. Ο Τιμίος Πρόδρομος φορεί τη μηλωτή του ερημίτη, δηλαδή το ένδυμα «ἀπό τριχῶν καμήλου»³⁴ και το ιμάτιο του προφήτη. Το πρόσωπό του αποδίδεται με ασκητικά χαρακτηριστικά. Ο φτερωτός, ως «ἐνσώματος ἄγγελος», ευλογεί με το δεξι χέρι, ενώ στο αριστερό κρατεί μέσα σε λεκανίδα την αποτετμημένη κεφαλή του, που παραπέμπει στον αποκεφαλισμό του (29 Αυγούστου)³⁵, αλλά και στην Εύρεση της κεφαλής του, που τιμάται από την Ορθόδοξη Εκκλησία στις 24 Φεβρουαρίου³⁶. Ας σημειωθεί πως πρόκειται για λειτουργικές συνδηλώσεις³⁷. Εξάλλου η Δυτική Εκκλησία θεωρούσε αιρετική την ομοιότητα του Ιωάννη με τους αγγέλους³⁸, γι' αυτό ίσως και ο φτερωτός τύπος του Προδρόμου δεν υιοθετήθηκε ποτέ από τη δυτική τέχνη. Ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος περιλαμβάνεται στα θέματα των Κρητικών ζωγράφων του 15ου - 17ου αιώνα³⁹. Είναι φανερό πως η παράσταση του Τιμίου Προδρόμου εμπεριέχεται στις απεικονίσεις της λειψανοθήκης, επειδή είναι ο άγιος στον οποίο τιμάται το μοναστήρι.

Ας σημειωθεί πως η τεχνική του διακόσμου της λειψανοθήκης του αγίου Κλήμη μαρτυρεί τη δεξιοτεχνία του καλλιτέχνη, ειδικότερα τους τρόπους εργασίας των αργυροχρυσόχων και τις τεχνικές του λαγαρίσματος⁴⁰. Ενδεικτικές είναι οι απεικονίσεις των τριών αγίων (Ιωάννου

³⁰ Επιγραφή: «Τ[Ι]Μ[Ι]ΟCΠΡ/ΟΔΟΜΟC».

³¹ Μα 3, 1.

³² ΞΕ 23, 20 και 32, 34.

³³ Μθ 11, 10· Μρ 1, 3.

³⁴ Μθ 3, 4· Μρ 1, 6.

³⁵ Μνήμη του αγίου προφήτη προδρόμου. Στο DELEHAYE, Hippolytus (έκδ.). *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, e codice Sirmondiano*. Bruxelles 1902, Ανατύπωση: Louvain 1954, στ. 931, 17 – 934, 14. Για την εικονογραφία της σκηνής βλ. εκτενέστερα ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ. Διονυσίου του έκ Φουρνά, Έρμηνεία τής ζωγραφικής τέχνης. Στο ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Άθανάσιος. Διονυσίου του έκ Φουρνά. Έρμηνεία τής ζωγραφικής Τέχνης και αί κύριαι πηγαί αὐτῆς ἀνέκδοτοι πηγαί, ἐκδιδομένη μετά προλόγου, νῦν τό πρώτον πλήρη κατά τό πρωτότυπον αὐτῆς κείμενον. Έν Πετροπόλει 1909, σσ. 176, 177. ΚΟΝΟ Keiko. Η ζωή του Προδρόμου στη Βυζαντινή ζωγραφική, τόμ. Α' (κείμενο). Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 215 κ.ε. ΚΑΤΣΙΩΤΗ, Αγγελική. Οι σκηνές της ζωής του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στη Βυζαντινή Τέχνη. Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Αθήνα 1998, σσ. 134κ.ε.

³⁶ Η εύρεσις τής τιμίας κεφαλῆς τοῦ αγίου Ιωάννου τοῦ προφήτου. Στο DELEHAYE, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, στ. 485, 29 - 488, 22. Σχετικά με την εικονογραφία της σκηνής βλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ, Διονυσίου τοῦ έκ Φουρνά, Έρμηνεία τής ζωγραφικής τέχνης. Στο ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Διονυσίου τοῦ έκ Φουρνά, Έρμηνεία, σ. 177. CHATZIDAKIS, Manolis. Une icône avec les trois inventions de la tête du Prodrome à Lavra. Στο *Cahiers Archéologiques*, τόμ. XXXVI, 1988, σσ. 85-97. SEMOGLU, Athanase. Les trois inventions du chef de Saint Jean Baptiste. Στο *Cahiers Balkaniques*, τόμ. 27, 1997, σσ. 25-37. ΚΟΝΟ, Ζωή Προδρόμου, σσ. 20-24, 223 κ. ε. ΚΑΤΣΙΩΤΗ. Σκηνές Προδρόμου, σσ. 159 κ. ε.

³⁷ SCHWARTZ, Ellen. The Angel of the Wilderness Russian Icons and the Byzantine Legacy. Στο *Byzantinoslavica*, τόμ. 58, 1997, σσ. 171, 172.

³⁸ LYMBEROPOULOU, Angeliki. A Winged Saint John the Baptist icon in the British Museum. Στο *Apollo*, τόμ. 158, αρ. 500, 2003, σ. 21.

³⁹ LAFONTAINE - DOSOGNE, Jacqueline. Une icône d'Angélos et l'iconographie du St. Jean Baptiste aillé. Στο *Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire*, Brussels 1978, σσ. 121-144.

⁴⁰ Περισσότερα στοιχεία για τους τρόπους εργασίας των αργυροχρυσόχων βλ. ΜΠΟΤΣΑΡΗΣ, Μάρκος. Η Έλληνική άργυροχοΐα και τό σαβάτι. Στο *Ζυγός*, τόμ. 7 (Μάρτιος- Άπρίλιος), 1974, σσ. 93 κ.ε. ΜΩΨΣΕΙΔΟΥ, Πασμίνα. Η αργυροχρυσοχοΐα στην Ήπειρο. Αθήνα 1983, σσ. 33 κ.ε. ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗ - ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Πώτα. Οι τεχνικές της αργυροχρυσοχοΐας. Στο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Προδρόμου - Κλήμη αρχιεπισκόπου - Διονυσίου του εν Ολύμπω) (εικ. 3) σε έξεργο ανάγλυφο με επιχρυσώσεις, ώστε να ξεχωρίζουν καταλαμβάνοντας τα τρία από τα οκτώ διάχωρα της λειψανοθήκης. Στην πίσω πλευρά εγχάρκτη επιγραφή εκτυλίσσεται σε οκτώ στίχους, ενώ τις άλλες τέσσερες πλευρές καλύπτει πλούσιος φυτικός διάκοσμος, αποτελούμενος από ανθέμια, σε έξεργο ανάγλυφο με τη βοήθεια του καλεμιού. Επηρεάζοντας τη μεταγενέστερη εκκλησιαστική ασημουργία, ο καλλιτέχνης έγινε πρότυπο μίμησης και σε άλλες λειψανοθήκες που φυλάσσονται στο σκευοφυλάκιο της Μονής Τιμίου Προδρόμου Βεροίας.

Πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τη λειψανοθήκη, που εξετάζουμε, εντοπίζουμε στην οκταγωνική, αργυρή λειψανοθήκη με το λείψανο του αγίου Τρύφωνος⁴¹ (εικ. 4) - διαστάσεων 20x19x26 εκ. - η οποία φυλάσσεται στην ίδια μονή του Τιμίου Προδρόμου και χρονολογείται το 1827, δηλαδή εννέα χρόνια αργότερα από την κατασκευή της εξωτερικής λειψανοθήκης του αγίου Κλήμη.

Περιμετρικά, οι οκτώ πλευρές της λειψανοθήκης του αγίου Τρύφωνος χωρίζονται μεταξύ τους στις γωνίες με χυτούς κιονίσκους, όπως στην περίπτωση της λειψανοθήκης που εξετάζουμε. Στο εμπρόσθιο διάχωρο εικονίζεται μετωπικός ο άγιος Τρύφων⁴², νέος, αγένειος⁴³ με κοντή κόμη, φορώντας χιτώνα και μανδύα με πλούσιες πτυχώσεις που πορπώνεται στο ύψος του στήθους. Ο άγιος ταυτίζεται επίσης από το δρεπάνι που κρατεί στο αριστερό του χέρι. Πρόκειται για το σύμβολο της γεωργίας, της αμπελουργίας και γενικότερα της αγροτικής παραγωγής, της οποίας είναι προστάτης.

Δεξιά, στο αντίστοιχο μεμονωμένο διάχωρο της λειψανοθήκης εικονίζεται ο περωτός άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος⁴⁴, ο οποίος ευλογεί με το δεξί, ενώ με το αριστερό ανακρατεί τμήμα του πτυχωτού ιματίου του. Όπως και στη λειψανοθήκη του αγίου Κλήμη, ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος απεικονίζεται, επειδή είναι ο άγιος στον οποίο τιμάται η Μονή. Στο μεμονωμένο διάχωρο, αριστερά του αγίου Τρύφωνα εικονίζεται ο άγιος Διονύσιος εν Ολύμπω⁴⁵, που κρατεί το ομοίωμα ενός ναόσχημου κτίσματος, πανομοιότυπου με τη λειψανοθήκη που εξετάζουμε και εμπεριέχει την κάρα του αγίου Κλήμη. Η απεικόνιση του αγίου Διονυσίου του Ολυμπίτη στη λειψανοθήκη συνδέεται με το γεγονός ότι ο άγιος μόνασε στην Μονή Τιμίου Προδρόμου και μάλιστα τη μετέτρεψε σε κοινοβιακή.

Ας σημειωθεί ότι και οι τρεις προαναφερόμενοι άγιοι προβάλλονται κάτω από μια αφιδόσχημη κιονοστήριχη επιφάνεια. Οι άγιοι ταυτίζονται από τις αντίστοιχες επιγραφές, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τα σύμβολά τους.

Στην πίσω πλευρά της λειψανοθήκης διαβάζουμε την εξής επιγραφή (εικ. 5): «ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΚΟΥΤΕΙΟΝ ΥΠΑΡΧΕΙ ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ ΕΝΔΟΞΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΚΑΙ ΒΑΠΤΙΣΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΗΣ ΣΚΗΤΕΩΣ ΒΕΡΡΟΙΑΣ επί ηγουμένου Συμεών 1827 Φευρουαρίου 27 Βέρροια +».

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (έκδ.). Τα πολύτιμα της Παράδοσης κοσμήματα, στολίδια και φυλακτά από τις συλλογές του Λαογραφικού Μουσείου ΑΠΘ, του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού και του Μουσείου Μπενάκη και τα δακτυλίδια - γλυπτά της Αφροδίτης Λίτη. Θεσσαλονίκη 6 Ιουλίου 2006 - 28 Φεβρουαρίου 2007, σσ. 60-63. ΚΟΝΤΟΣ, Νίκος. Ό μαστορας χρυσοχόος. Στο *Ήπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 39, 2005, σσ. 229-237. ΚΟΝΤΟΥ, Αναστασία. Τέχνες και τεχνικές αργυροχοΐας. Στο *Ήπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 39, 2005, σσ. 239-258. Για τις τεχνικές του λαγαρίσματος ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗ - ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Γιώτα. Το λαγάρισμα των πολύτιμων μετάλλων. Στο *Έθνογραφικά*, τόμ. 6, 1989, σσ. 31 κ.ε.

⁴¹ ΠΥΡΙΝΟΣ, *Ανέκδοτα έγγραφα*, σ. 16. ΧΙΟΝΙΔΗΣ, *Ιστορία Χριστιανισμού Βεροίας*, σ. 52. ΠΥΡΙΝΟΣ, *Ανέκδοτα στοιχεία*, σ. 114. ΣΤΟΓΙΟΓΛΟΥ, Μονή Προδρόμου, σ. 82.

⁴² Επιγραφή: «οαγιος τρίφων»

⁴³ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ, *Έρμηνεία*, σσ. 162, 199, 270, 297.

⁴⁴ Επιγραφή: «ΤΙΜΙΟΣ / ΠΡΔΡΜΟΣ »

⁴⁵ Επιγραφή: «Ο ΑΓΙΩΣ ΔΙΟΝΙΣΗΟΣ »

Σύμφωνα με την επιγραφή, η συγκεκριμένη λειψανοθήκη ανήκει στη Μονή του Τιμίου Προδρόμου της Σκήτης της Βέροιας και φιλοτεχνήθηκε επί ηγουμένου Συμεών στις 27 Φεβρουαρίου 1827 στη Βέροια.

Στις άλλες πλευρές της λειψανοθήκης εκτυλίσσονται συνήθως ανάγλυφα θέματα με λεπτοδουλεμένο ροκοκό και φυτικές διακοσμήσεις αποτελούμενες από συμπλεκόμενους ελικωτούς βλαστούς και άνθη κ.λπ. Πρόκειται για θέματα επαναλαμβανόμενα στα είδη αργυροχρυσοχοΐας, τα οποία αντιγράφονται από χαλκογραφίες, όπως ακριβώς στην προαναφερόμενη λειψανοθήκη του αγίου Κλήμη.

Στην παρυφή της λειψανοθήκης διακρίνουμε σε μεγαλογράμματη γραφή την εξής επιγραφή (εικ. 4): « ΕΠΙ ΧΙΡΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ». Πρόκειται για το όνομα του αργυροχρυσοχόου Αθανασίου. Ενδεικτική είναι η ομοιότητα των δύο λειψανοθηκών. Δεν αποκλείεται ο ηγούμενος Συμεών να έδωσε το σχέδιο της λειψανοθήκης του αγίου Κλήμη στον καλλιτέχνη Αθανάσιο και εκείνος φιλοτέχνησε μια παρόμοια λειψανοθήκη για την κάρα του αγίου Τρύφωνος. Σίγουρα, η λειψανοθήκη είναι προϊόν κάποιου εργαστηρίου της Βέροιας, όπως αναφέρεται στην επιγραφή. Είναι φανερό, ότι ακολουθείται μια αντίστοιχη καλλιτεχνική παράδοση με τη λειψανοθήκη που εξετάζουμε.

Πολλές ομοιότητες με την εξωτερική λειψανοθήκη του αγίου Κλήμη, που εξετάζουμε, εντοπίζουμε επίσης στην οκταγωνική, αργυρή λειψανοθήκη της αγίας Βαρβάρας (εικ. 6) - διαστάσεων 18x18x23 εκ. - που χρονολογείται τον 19ο αιώνα και φέρει κάλυμμα σε έξεργο ανάγλυφο με φυτική διακόσμηση. Στο άνω τμήμα η λειψανοθήκη καταλήγει σε σχηματοποιημένο, πεντάτρουλο ναόσχημο κτίσμα. Τον κεντρικό τρούλο κοσμεί ανισοσκελής σταυρός.

Περιμετρικά, οι οκτώ πλευρές της λειψανοθήκης της αγίας Βαρβάρας χωρίζονται μεταξύ τους στις γωνίες με χυτούς κιονίσκους, όπως στην περίπτωση της λειψανοθήκης που εξετάζουμε. Στην εμπρόσθια πλευρά εικονίζεται μετωπική η αγία Βαρβάρα⁴⁶, κρατώντας μεγάλων διαστάσεων ανισοσκελή σταυρό, σύμβολο του μαρτυρίου της. Ενδεικτική είναι η αβρή μορφή της αγίας⁴⁷ και η πλούσια ενδυμασία της αποτελούμενη από σχετικά ανόργανες και ταραγμένες πτυχές που δίνουν έμφαση στον μανδύα. Την κεφαλή της αγίας, που προβάλλεται ημίσωμη μέσα από τόξο, καλύπτει ψηλό στέμμα, δείγμα της βασιλικής καταγωγής της.

Στην αντίστοιχη επιφάνεια του οπίσθιου διάχωρου παριστάνεται ο σταυρός⁴⁸ με τα σύμβολα του Πάθους (τη λόγχη, τον κάλαμο, τον σπόγγο και τον ακάνθινο στέφανο)⁴⁹ (εικ. 7).

⁴⁶ Επιγραφή: «ΑΓΙΑ/ ΒΑΡΒΑ»

⁴⁷ Για την εικονογραφία της αγίας Βαρβάρας βλ. εκτενέστερα PETZOLDT, Leander. Barbara. Στο *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, τόμ. 5, 1994, σσ. 304-311.

⁴⁸ Ο σταυρός του μαρτυρίου του Χριστού αποτελεί το όργανο της σωτηρίας του γένους των ανθρώπων και συνιστά το σύμβολο της ζωής και του θριάμβου επάνω στον θάνατο. Ο Γεώργιος Νικομηδείας αναφέρει ότι «ένδον τής Έκκλησίας τόν ευεργέτην λαβόντες, ζωοποιούμεθα· εκείνοι σταυρόν, ήμεις τήν διά σταυρού σωτηρίαν· εκείνοι λόγχην καί ήλους, ήμεις τήν δι' αυτών αναβλύσαν αθανασίαν». ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΙΚΟΜΗΔΕΙΑΣ, Εις τό «Ειστήκεσαν δέ παρά τῷ σταυρῷ τοῦ Ἰησοῦ ἡ Μήτηρ αὐτοῦ...» Λόγος Η'. Στο MIGNE, Jacques – Paul (εκδ.). *Patrologia Graeca* 100. Paris 1860, στ. 1457C. Η προσφορά του σταυρωθέντος σ' ολόκληρη την οικουμένη δεν παύει να υποδηλώνεται με τον σταυρό: «ὁ γάρ σταυρός εἰς τά τέσσαρα περατούμενος ἄκρα σημαίνει ὅτι ὁ σταυρωθεὶς Θεός ἐστι διά πάντων χωρῶν καί πάντα περιλαμβάνων τά πέρατα» ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Λόγος εἰς τήν προσκύνησιν τοῦ Τιμίου ξύλου (sp.). Στο MIGNE, Jacques – Paul (εκδ.). *Patrologia Graeca* 62. Paris 1860, στ. 748.

⁴⁹ Περισσότερες λεπτομέρειες για τη λόγχη και τον σπογγόφορο κάλαμο αναφέρονται από τον LECLERQ, Henri. *Instruments de la passion*, *DACL*, τόμ. 7₁, 1926, σσ. 1157-1161. Πρβλ. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ, Κωνσταντίνος. *Ὁ Χριστιανικός ναός καί τά τελούμενα ἐν αὐτῷ*. Ἀθήνα 1969⁴, σσ. 185 κ. ε. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, Ἰωάννης. *Λειτουργική Α', Εἰσαγωγή στη Θεία Λατρεία*. Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 48, 49.

Ο Θεόδωρος Στουδίτης⁵⁰ καθώς και ο Νικήτας Παφλαγών⁵¹ σημειώνουν την αποτροπαϊκή έννοια του σταυρού και χαρακτηρίζουν το σταυρικό σύμβολο ανίκητη ασπίδα για τους Χριστιανούς και φόβο των δαιμόνων. Στο άνω τμήμα του σταυρού ενδεικτικό είναι το προσηλωμένο ελισσόμενο ειλητάριο⁵². Ο σταυρός εδράζεται στο κρανίο του Αδάμ, το οποίο στηρίζεται επάνω σε δύο οστά τοποθετημένα με χιαστί διάταξη, όπως στην ανακομιδή. Πρόκειται για στοιχείο που υποδεικνύει ότι το ανθρώπινο γένος λυτρώθηκε από την κατάρρα και τον θάνατο με το αίμα του Χριστού. Από τη βάση του σταυρού εκφύονται συμμετρικά στις δύο πλευρές του περίτεχνοι ελκοειδείς βλαστοί⁵³, που κοσμούνται εκατέρωθεν με το άγιο Ποτήριο και το δισκάριο με τον Αμνό, το κατ' εξοχήν σύμβολο της Θείας Ευχαριστίας⁵⁴. Τα συγκεκριμένα θέματα έχουν ως σκοπό να εξυμνήσουν την ευχαριστιακή θυσία που επιτελείται επάνω στην Αγία Τράπεζα.

Όστόσο, ας σημειωθεί ότι το θέμα της απεικόνισης του Χριστού ως αρνίου, που συνηθιζόταν στη Δύση καταδικάστηκε από τον 82^ο κανόνα της εν Τρούλλω Πενθέκτης Οικουμενικής Σύνοδου (692)⁵⁵.

Ας σημειωθεί ότι το εικονογραφικό θέμα του σταυρού με τα σύμβολα του Πάθους έχει την έννοια του αποτρόπαιου, που προφυλάγει από κάθε πονηρό και ακάθαρτο πνεύμα⁵⁶. Εντάσσεται δε σε μια ιδιαίτερη ομάδα παραστάσεων συμβολικού ή προφυλακτικού χαρακτήρα.

Στις άλλες έξι πλευρές διακρίνουμε πλούσιο φυτικό διάκοσμο αποτελούμενο από ανθοπλόκαμα, ανθέμια, άνθη λωτού κ.λπ. Ας σημειωθεί ότι πρόκειται για κοινά τεχνικά και

⁵⁰ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΤΟΥΔΙΤΗΣ, Κανών εις τήν Σταυροπροσκύνησιν, Ἐπίγραμμα εις σταυρούς. Στο MIGNE, Jacques – Paul (εκδ.). *Patrologia Graeca* 99. Paris 1860, στ. 1796b.

⁵¹ ΝΙΚΗΤΑΣ ΠΑΦΛΑΓΩΝ, Λόγος εις τήν ὕψωσιν τοῦ τιμίου καί ζωποιοῦ σταυροῦ. Λόγος Β'. Στο MIGNE, Jacques – Paul (εκδ.). *Patrologia Graeca* 105. Paris 1862, στ. 28B-38B.

⁵² Πρβλ. τον αντίστοιχο εικονογραφικό τύπο του ανεπτυγμένου ειληταρίου στα έργα των G. Bellini, Antonello da Messina, όπως επίσης και τον τρόπο απόδοσης στα καλλιτεχνήματα των σύγχρονων ζωγράφων με τον Νικόλαο Τζαφούρη. (ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Μανόλης. *Εἰκόνες τῆς Πάτμου. Ζητήματα βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς*. Ἀθήνα 1995, σ. 90).

⁵³ Περισσότερα στοιχεία για τους φυλλοφόρους σταυρούς και τους διαφόρους τύπους που απαντώνται στη Βυζαντινή περίοδο βλ. εκτενέστερα ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, Αλεξάνδρα. *Ο σταυρός στη Βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική. Η λειτουργία και το δογματικό του περιεχόμενο*. Θεσσαλονίκη 2010, σσ. 161κ. ε.

⁵⁴ Σχετικά με τη διάρθρωση της παράστασης, τους τύπους του Μελισμού και τα Ιερά Σκεύη – Τίμια Δώρα κατά τη Βυζαντινή περίοδο βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Χαρά. *Ο Μελισμός. Οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες καί οἱ ἄγγελοι – Διάκονοι μπροστά στήν ἁγία Τράπεζα μέ τά Τίμια Δώρα ἢ τόν Εὐχαριστιακό Χριστό*. Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 49 κ.ε.

⁵⁵ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, Βασίλειος. *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*. Ἀθήνα 1948, σ. 227. ΡΑΛΛΗΣ, Γεώργιος – ΠΟΤΛΗΣ, Μιχαήλ. *Σύνταγμα τῶν ἱερῶν κανόνων τῶν τε Ἁγίων καί πανευφήμων Ἀποστόλων, καί τῶν Οἰκουμενικῶν καί Τοπικῶν Συνόδων, καί τῶν κατά μέρος Ἁγίων Πατέρων, ἐκδοθέν, σὺν πλείσταις ἄλλαις τήν Ἐκκλησιαστικήν κατάστασιν διευθύνουσας διατάξεσι, μετὰ τῶν ἀρχαίων ἐξηγητῶν. Ἐγκρίσει τῆς Ἁγίας καί Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, καί τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. ΙΙ. Ἀθήνησιν 1852, ανατύπωση: Ἀθήνα 1966, σσ. 492, 493. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Κωνσταντίνος. *Ὁρθοδοξία καί εἰκαστικά τέχνη*. Στο ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ (ἐκδ.). *Μελετήματα Χριστιανικῆς Ὁρθοδόξου Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης*. Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 257 κ.ε. ΤΡΩΪΑΝΟΣ, Σπυρίδων. *Ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενική Σύνοδος καί τό Νομοθετικό της ἔργο*. Ἀθήνα 1992, σσ. 41, 102-103. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, Ἰωάννης. *Ἱστορία τῶν δογμάτων*, τόμ. Β'. Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 445-447. ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑΣ, Γεώργιος. *Ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενική Σύνοδος καί τό Νομοθετικό της ἔργο*. Διδακτορική Διατριβή. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Κατερίνη 1998, σσ. 45, 107. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Κωνσταντίνος. *Τά θεαματικά δρώμενα τοῦ τελετουργικοῦ τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδας (Δεκτά καί ἀπαράδεκτα)*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 115. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Ὁ Μελισμός, σσ. 17 κ.ε.

⁵⁶ GRABAR, André. *Martyrium, Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, τόμ. ΙΙ. London 1972, σσ. 284, 285.

μορφολογικά στοιχεία, τα οποία υποδεικνύουν την ύπαρξη μιας κοινής παράδοσης, μιμούμενα σχέδια και χαλκογραφίες δυτικών προτύπων σε διάφορες παραλλαγές.

Πολλά κοινά χαρακτηριστικά με την λειψανοθήκη του αγίου Κλήμη εντοπίζουμε και στην εξαγωνική λειψανοθήκη του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου⁵⁷, διαστάσεων 13x13x21 εκ., (εικ. 8) η οποία φυλάσσεται στην ίδια μονή του Τιμίου Προδρόμου. Σε σχετική επιγραφή που περιτρέχει την επιφάνεια του εσωτερικού της λειψανοθήκης διαβάζουμε τα εξής: «ΜΕΡΟΣ: ΧΡΙΣ(ΟΥ)ΣΤΟΜ(ΟΥ) 1828» (εικ. 9). Επομένως, η συγκεκριμένη λειψανοθήκη φιλοτεχνήθηκε δέκα χρόνια αργότερα από την κατασκευή της εξωτερικής λειψανοθήκης του αγίου Κλήμη.

Στο εμπρόσθιο διάχωρο εικονίζεται σε προτομή ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος⁵⁸ (εικ. 8) που φορεί τα αρχιερατικά άμφια. Χαρακτηριστικά ξεχωρίζει το ένσταυρο ωμοφόριο δείγμα της αρχιεροσύνης του, ενώ ενδεικτική είναι η πλούσια διακόσμηση του επιτραχηλίου που διαφαίνεται κάτω από τα άμφια. Με το δεξί χέρι ευλογεί, ενώ στο αριστερό κρατεί λοξά γυρμένο χρυσό ευαγγέλιο, ώστε να διαφαίνεται το πλάγιο πάχος των σελίδων. Τον προσωπογραφικό τύπο του αγίου⁵⁹ αποτελούν οι αμυγδαλωτοί οφθαλμοί, η κοντή γενειάδα, τα σαρκώδη χείλια.

Η μορφή που καταλαμβάνει το επόμενο διάχωρο της λειψανοθήκης, αν και δεν φέρει επιγραφή, ωστόσο ταυτίζεται από τον προσωπογραφικό της τύπο. Πρόκειται για τη μορφή του πτερωτού Τιμίου Προδρόμου, του αγίου, που είναι αφιερωμένη η μονή. Ας σημειωθεί ότι ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος είναι και το ασκητικό πρότυπο των μοναχών.

Η λειψανοθήκη του αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου αν και είναι εξαγωνική και φέρει ένα τρούλο, ωστόσο έχει πολλές ομοιότητες με τη λειψανοθήκη του αγίου Κλήμη. Ενδεικτικά, αναφερόμαστε στους χυτούς κιονίσκους και στα αψιδόσχημα διάχωρα που κοσμούνται από φυτικό διάκοσμο. Στις πλευρές προβάλλονται αντίστοιχα ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, στον οποίο είναι αφιερωμένη η μονή και ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ο ιεράρχης του οποίου το λείψανο εμπεριέχεται στη λειψανοθήκη.

Β) Η Κεφαλόσχημη λειψανοθήκη

Η εσωτερική κάρα του αγίου Κλήμη⁶⁰ (εικ. 10) φέρει το ωσειδές σχήμα του κρανίου⁶¹. Ανήκει στην ευρύτερη ομάδα που οι ερευνητές ονομάζουν τις λειψανοθήκες αυτές «ομιλούσες»⁶². Συμβατικά μιμείται την ανατομία του κρανίου⁶³ και είναι επικαλυμμένη με επιχρυσωμένο ασήμι. Στη θέση

⁵⁷ ΠΥΡΙΝΟΣ, *Ανέκδοτα Έγγραφα*, σ. 16. ΧΙΟΝΙΔΗΣ, *Ιστορία Βέροιας*, σ. 52. ΣΤΟΓΙΟΓΛΟΥ, *Μονή Προδρόμου*, σ. 82. ΚΡΑΛΙΔΗΣ, *Μονή Προδρόμου*, σ. 159.

⁵⁸ Επιγραφή: «ὁ ἅγιος/Ἰωάννης/ ο Χρυ/σό(στ)ομος».

⁵⁹ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Μανόλης. Ἐκ τῶν Ἑλπίου τοῦ Ρωμαίου. Στο *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τόμ. 14, 1938, σ. 413. Πρβλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ, *Ἐρημνεία*, σσ. 154, 267, 291.

⁶⁰ ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ, *Μονή Προδρόμου*, σ. 39. ΙΟΡΔΑΝΟΓΛΟΥ, *Μνημεία Βέροιας*, σ. 67.

⁶¹ Περισσότερα στοιχεία για τις λειψανοθήκες που φέρουν το σχήμα των μελών του σώματος βλ. DURAND, Jannic. *Innovations gothiques dans l'orfèvrerie byzantine sous les Paléologues*. Στο *Dumbarton Oaks Papers (DOP)*, τόμ. 58, 2004, σ. 337.

⁶² ΚΟΝΑΪΣ Ένα. *Kopfreliquiare des Mittelalters*. Leipzig 1964, σ. 58. DRAKE -BOEHM, Barbara. *Body-Part Reliquaries: The State of Research*, Στο *Gesta* τόμ. 36/ 1, 1967, σσ. 8-19. Εκτενέστερη βιβλιογραφία σχετικά με το θέμα βλ. ΕΠΙΤΡΟΠΑΚΗΣ, Δύο κεφαλόσχημες λειψανοθήκες από τή Μεγαρίδα, σ. 294, σμμ. 30.

⁶³ Η πρωιμότερη αναφορά σε ανάλογο έργο προέρχεται από επιτύμβια επιγραφή του τέλους του 9ου αιώνα σε μια κεφαλόσχημη λειψανοθήκη του αγίου Μαυρικίου. Η λειψανοθήκη του αγίου Παύλου από το σκευοφυλάκιο του καθεδρικού ναού του Münster, που χρονολογείται τον 11ο αιώνα με επεμβάσεις του 13ου αιώνα, θεωρείται το πρωιμότερο σωζόμενο και μάλιστα μοναδικό από χρυσό έργο. Τον 14ο και 15ο αιώνα οι κεφαλόσχημες λειψανοθήκες γνώρισαν ιδιαίτερη διάδοση στη Μεσαιωνική Ευρώπη. Σχετικά

του προσώπου, ακολουθώντας τα δυτικά πρότυπα, αποδίδονται συμβατικά τα χαρακτηριστικά της μορφής επάνω στην διαμορφωμένη προσωπίδα που κατασκευάστηκε με μήτρα. Ενδεικτικοί είναι οι κλειστοί αμυγδαλόσχημοι οφθαλμοί, η μακριά τριγωνική, διευρυμένη προς τα κάτω μύτη και η εγχάρακτη στρογγυλή γενειάδα. Χαρακτηριστική είναι η σφυρήλατη τεχνική με σύρμα αποτελούμενη από ανθέμια που συμπληρώνουν σμάλτα⁶⁴, χωρίς να αφήνουν κενά⁶⁵. Επάνω από το μετωπιαίο οστό διανοίγεται μικρή μονόφυλλη τεράπλευρη θυρίδα (fenestella ή cataracta), όπου εικονίζεται μετωπική η εγχάρακτη μορφή του αγίου Κλήμη⁶⁶, ο οποίος παριστάνεται μετωπικός, ημίσωμος, φορώντας τα αρχιερατικά του άμφια.

Η μικρή θυρίδα, που ανοίγει για τον χαριετισμό των λειψάνων από τους πιστούς, επιτρέπει την άμεση διά των χειλέων επαφή του προσκνητή με το ιερό λείψανο, διά της οποίας, σύμφωνα με την ορθόδοξη θεολογία, γίνεται ο πιστός μέτοχος της ενοικούσας στο ιερό λείψανο θείας χάριτος⁶⁷. Στο πίσω τμήμα της κάρας στα βρεγματικά οστά διακρίνουμε επάλληλες σειρές από πλακίδια και ελάσματα. Ενδεικτική είναι η σφυρήλατη τεχνική με σύρμα αποτελούμενη από ανθέμια, που συμπληρώνουν σμάλτα πράσινου και κυανού χρώματος που απαντώνται σε αντίστοιχα έργα της εποχής⁶⁸. Ο τρόπος εκτέλεσης του φυτικού διακόσμου με την συρματερή τεχνική υποδεικνύει την ποιότητα του καλλιτέχνη. Το πίσω και κάτω τμήμα του κρανίου περιτρέχουν δύο παράλληλες κενές ταινίες. Δεν αποκλείεται στο συγκεκριμένο σημείο να επρόκειτο να χαραχτεί η επιγραφή με τα ονόματα των δωρητών ή του καλλιτέχνη, η οποία για άγνωστο λόγο δεν συμπληρώθηκε.

Ο επιτυχής συνδυασμός των υλικών χαρακτηρίζει τις τεχνικές⁶⁹ και τους χρωματικούς συνδυασμούς της επιλογής του καλλιτέχνη, όπου κυριαρχούν συνήθως οι αποχρώσεις του κυανού και του πράσινου⁷⁰. Το σύνολο αποτελεί αξιόλογη σύζευξη των παγιωμένων μορφών, που επηρεάστηκαν από την οθωμανική τέχνη που κυριαρχούσε στην Κωνσταντινούπολη από τα μέσα του 16ου αιώνα και επικράτησε στα Βαλκάνια κατά τον 17ο και 18ο αιώνα.

Μεγάλη ομοιότητα κοινών κατασκευαστικών στοιχείων με τη λειψανοθήκη του αγίου Κλήμη εντοπίζουμε στην κέρα του αγίου Ευσταθίου (εικ. 11) - διαστάσεων 20 x 14 x 13,5 εκ. - που

με το θέμα βλ. εκτενέστερα ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Kopfreliquiare*, σσ. 46, 55. ΕΠΙΤΡΟΠΑΚΗΣ, Δύο κεφαλόσχημες λειψανοθήκες από τή Μεγαρίδα, σ. 297. Εξάλλου ενδεικτική είναι η κεφαλόσχημη λειψανοθήκη αρ. 29115 του Διονυσίου Δ' του Μουσελίμη του Κομνηνού, πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (1671 - 1673, 1676 - 1679, 1682 - 1684, 1686 - 1687, 1693 ή 1694), που χρονολογείται το 1744 και προέρχεται από εργαστήριο της Κωνσταντινουπόλεως. ΜΑΤΑΚΙΕΒΑ-LILKOVA, Teofana. *Christian art in Bulgaria*. Sofia 2001, σσ. 212, 213.

⁶⁴ Για την τεχνική του σμάλτου, ενός υλικού ανατολικής καταγωγής βλ. ΖΩΡΑ, Πόπη. Αργυροχοΐα. Στο ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ (έκδ.). *Νεοελληνική χειροτεχνία*. Αθήνα 1969, σσ. 242, 243.

⁶⁵ Σχετικά με το θέμα βλ. ΚΩΤΙΔΗΣ, Αντώνης. Η επίγνωση της Ασυνέχειας και ο Τρόμος του Κενού. Στο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (έκδ.). *Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός, Λαογραφία και Ιστορία. Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, 6 - 8 Νοεμβρίου 1998*. Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 343-352.

⁶⁶ Επιγραφή: « Ο ἌΓ. / ΚΛΗΜΗΝ / ΑΧΡΙΔ(ΟΣ) ».

⁶⁷ HOFMANN, Karl-Martin. *Philema hagion*. Güterloch 1938, σσ. 55 κ.ε. Kroos, Renate. Vom Umgang mit Reliquien. Στο LENGER ANTON (έκδ.), *Ornamenta Ecclesiae*, 3, σσ. 25 κ.ε.

⁶⁸ FROLOW, André. Les Émaux de l'époque post-byzantine et l'art du cloisonné. Στο *Cahiers Archéologiques*, τόμ. II, 1972, σσ. 133-151.

⁶⁹ Πρβλ. τα κοσμήματα που συνοδεύουν τις Ελληνικές φορεσιές. ΚΑΠΛΑΝΗ, Γιαννούλα. Τεπελίκι - Ασημοζούναρο. Στο *ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΟΣΜΗΜΑ 6000 ΧΡΟΝΙΑ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ*. Αθήνα 1997, αρ. 335, 336, σσ. 286-287 και ΚΑΠΛΑΝΗ, Γιαννούλα. *Νεοελληνική αργυροχοΐα. Από τις Συλλογές του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης*. Αθήνα 1997, σ. 44, πρ. 208.8, εικ. σσ. 114, 115.

⁷⁰ ΜΠΑΛΛΙΑΝ, Άννα. Μεταβυζαντινή και άλλη μικροτεχνία. Στο *ΙΕΡΑ ΜΕΓΙΣΤΗ ΜΟΝΗ ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΟΥ* (έκδ.). *Παράδοση, Ιστορία, Τέχνη 2*. Άγιον Όρος 1996, σ. 513.

χρονολογείται το 1730⁷¹. Η λειψανοθήκη, η οποία ανήκε στον ναό του Μεγάλου Νικολάου ή του Αγίου Νικολάου Αρχοντικού ή του Αγίου Νικολάου του Τρανού της Θεσσαλονίκης⁷², φυλάσσεται σήμερα στον ναό του Αγίου Αθανασίου Θεσσαλονίκης⁷³. Είναι διακοσμημένη με συρματερά φυτικά κοσμήματα, πολύχρωμα σμάλτα ερυθρού, κυανού χρώματος, ημιπολύτιμους λίθους, στοιχεία που χαρακτηρίζουν την ισλαμική τέχνη που επικράτησε στα Βαλκάνια ήδη από τον 17ο αιώνα. Επάνω από το μέτωπο του αγίου η λειψανοθήκη διέθετε μικρή θυρίδα, η οποία άνοιγε για τον χαιρετισμό των λειψάνων από τους πιστούς. Στο πίσω τμήμα της κάρας, επάνω σε έλασμα – πλάτους πέντε χιλιοστών περίπου – διακρίνουμε την εξής εγχάρακτη μεγαλογράμματη επιγραφή που αναπτύσσεται σε δύο σειρές: «[Ε]ΚΑΛΟΠΙΣΘΗ ΚΑΙ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΜΕΝ ΡΩΜΑΝΟΥ ΗΕΡΟΜΟΝΑΧ(ΟΥ) ΚΑΙ ΕΞΟΔ(ΟΥ) Τ(ΟΥ)/ [Θ]ΕΟΔΟCΙ(ΟΥ) ΙΕΡΩΜΟΝΑΧ(ΟΥ) ΚΑΙ ΘΟΜΑ ΕΤΩC 1730».

Στη μεγαλογράμματη επιγραφή διαβάζουμε ότι η λειψανοθήκη φιλοτεχνήθηκε το 1730 με τα έξοδα των ιερομονάχων Ρωμανού, Θεοδοσίου και Θωμά.

Στην εμπρόσθια όψη, η θήκη της κάρας φέρει ανάγλυφη προσωπίδα. Χαρακτηριστικοί είναι οι αμυγδαλωτοί οφθαλμοί της ανδρικής μορφής, τα έντονα ζυγωματικά σε έξεργο ανάγλυφο, τα σαρκώδη χείλη και η κοντή γενειάδα που καλύπτει το πηγούνι και το κάτω τμήμα του προσώπου της.

Το ερώτημα είναι αν οι κεφαλόσχημες λειψανοθήκες των αγίων Κλήμη και Ευσταθίου έχουν κοινή καταγωγή ή έχουν κατασκευαστεί σε διαφορετικούς τόπους από τεχνίτες, όμως που έχουν μαθητεύσει στο ίδιο κέντρο.

Δεν αποκλείεται η λειψανοθήκη με την κάρα του αγίου Ευσταθίου να είχε κατασκευαστεί από τεχνίτες, που αν και εργάζονταν στη Θεσσαλονίκη⁷⁴, ωστόσο μαθήτευσαν σε κάποιο εργαστήριο της γειτονικής Νάουσας, η οποία εξελίχθηκε σε σημαντικό κέντρο αργυροχρυσοχοΐας⁷⁵.

Η αρ. ΑΜΓ 18 λειψανοθήκη της κάρας του αγίου Ιεροθέου από τη Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου Κυπαρισσιωτίσσης και Αγίου Ιεροθέου Μεγάρων⁷⁶, που χρονολογείται το 1781, διαστάσεων 19 x 14 x 15 εκ., είναι μάλλον έργο του αργυροχρυσοχόου Π(Α)Ν(Α)Γ(Ι)ΟΤ(ΟΥ)/

⁷¹ KONDAKOV, Nikodem. *Makedonija Archeologičeskoe putešestvie*. Sankt Peterburg 1909, σσ. 132, 133, εικ. 74.

⁷² Περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την επωνυμία και τις φάσεις του ναού βλ. ΜΑΡΚΗ - ΑΓΓΕΛΚΟΥ, Ευτέρπη. Άνασκαφή Αγίου Νικολάου Τρανού. Στο *Μακεδονικά*, τόμ. 19, 1979, σσ. 287 κ.ε.

⁷³ Περισσότερα στοιχεία για την αρχιτεκτονική του ναού βλ. ΒΑΜΒΟΥΚΟΥ- ΚΑΜΠΟΥΡΗ, Μαρία. Ό Άγιος Άθανάσιος Θεσσαλονίκης. Στο ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ (έκδ.). *Έκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση (1453-1850) Ι*. Άθήνα 1979, σσ. 33-46.

⁷⁴ Τα εργαστήρια της Θεσσαλονίκης ακολούθησαν μια μακροχρόνια παράδοση. Περισσότερα στοιχεία για την άνθισή τους ήδη από τον 10ο αιώνα βλ. GRABAR, André. Quelques reliquaires de Saint-Démétrius et le martyrium du Saint à Salonique. Στο *DOF*, τόμ. 5, 1950, σσ. 1-28 και GRABAR, André. Un nouveau reliquaire de S. Démétrius. Στο *DOF*, τόμ. 8, 1954, σσ. 307 κ.ε. Κατά τον 14ο αιώνα και στις αρχές του 15ου αιώνα συνεχίζεται η παραγωγή της αργυροχρυσοχοΐας βλ. περισσότερες πληροφορίες LOVERDOU-TSIGARIDA, Katia. Thessalonique, centre de Production d'objets d'arts au XIVE siècle. Στο *DOF*, τόμ. 57, 2003, σσ. 241-254. Η ίδια διαχρονική παράδοση απαντάται και κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Σχετικά με το θέμα βλ. εκτενέστερα ΜΠΑΛΛΙΑΝ, Μεταβυζαντινή μικροτεχνία, σ. 529. ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗ- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Γιώτα. Οί δρόμοι τών έκκλησιαστικών κειμηλίων τό παράδειγμα τών έκκλησιαστικών άργυρών. Στο ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ / ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ (έκδ.) *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου "Τάσεις τού όρθοδόξου μοναχισμού 9^{ος} - 20^{ος} αιώνας", Θεσσαλονίκη, 28 Σεπτεμβρίου - 2 Οκτωβρίου 1994*. Άθήνα 1996, σσ. 227, 228.

⁷⁵ Πρβλ. τα κοσμήματα που φορεί με την επίσημη ενδυμασία της η Ναουσαία γυναίκα. ΖΑΛΙΟΥ – ΜΠΑΣΙΑΚΟΥΛΗ, Ευγενία. *Γυναίκες και φορεσιές της Νάουσας. Το τέλος μιας εποχής*. Νάουσα 2013, σσ. 188 κ.ε.

⁷⁶ ΕΠΙΤΡΟΠΙΑΚΗΣ, Δύο κεφαλόσχημες λειψανοθήκες από τή Μεγαρίδα, σσ. 287 κ.ε., εικ. 1- 5.

ΚΡΑΣΤΗ. Η λειψανοθήκη είναι κεφαλόσχημη, συρματερής τεχνικής και μικρότερη από την κάρα του αγίου Κλήμη. Αποτελείται από μια ωοειδή βάση επάνω στην οποία είναι προσαρμοσμένο το ημισφαιρικό κάλυμμα που περιβάλλει το κρανίο του αγίου Ιεροθέου. Στις ομοιότητες περιλαμβάνονται η παρόμοια απόδοση των αμυγδαλόσχημων οφθαλμών, της τριγωνικής μύτης, της τετράπλευρης θυρίδας επάνω από το μετωπιαίο οστό κ.λπ. Στις διαφορές σημειώνουμε τη διάταξη των επίθετων μνηοειδών ελασμάτων που υποδηλώνουν τα αυτιά και απουσιάζουν από την κάρα του αγίου Κλήμη. Το στόμα και τα γένια του αγίου Ιεροθέου απουσιάζουν, ενώ στη λειψανοθήκη του αγίου Κλήμη αποδίδονται με την εγχάρκτη τεχνική. Τρία είναι τα συρματερά διάχωρα που συνθέτουν τον όγκο του κρανίου του αγίου Ιεροθέου, ενώ την κάρα του αγίου Κλήμη αποτελούν διαφόρων διαστάσεων καμπυλωτά ελάσματα, συνδεδεμένα με αρθρωτά στοιχεία, τα οποία συνθέτουν την κεφαλόσχημη λειψανοθήκη.

Η αρ. ΑΜΓ 18 λειψανοθήκη της κάρας του αγίου Ιεροθέου αν και χρονολογείται το 1781, δηλαδή πολύ κοντά στην προτεινόμενη χρονολογία της κεφαλόσχημης λειψανοθήκης του αγίου Κλήμη, που εξετάζουμε, ωστόσο είναι φανερό πως φιλοτεχνήθηκε σε διαφορετικό εργαστήριο από τη λειψανοθήκη του αγίου Κλήμη.

Παρόμοια χαρακτηριστικά στοιχεία με την κάρα του αγίου Κλήμη, που εξετάζουμε, απαντώνται και στη λειψανοθήκη - διαστάσεων 18x11x13,5 εκ.- ενός τμήματος της κάρας του αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου (εικ. 12), που φυλάσσεται στο Σκευοφυλάκιο της νέας Μονής του Αγίου Διονυσίου του Ολυμπίτη, στο μετόχι της Σκάλας Λιτοχώρου και χρονολογείται το «1786»⁷⁷. Ενδεικτικά είναι τα συρματερά φυτικά κοσμήματα, με τα πολύχρωμα σμάλτα πράσινου, κυανού χρώματος, οι ημιπολύτιμοι λίθοι, στοιχεία που απαντώνται στην ισλαμική τέχνη του 18ου αιώνα που επικρατεί στα Βαλκάνια. Επάνω από το μέτωπο του αγίου η λειψανοθήκη διέθετε μικρή θυρίδα με κάλυμμα, το οποίο άνοιγε για τον χαιρετισμό των λειψάνων από τους πιστούς. Στην εμπρόσθια όψη η περίτεχνη θήκη φέρει ανάγλυφη προσωπίδα. Χαρακτηριστικοί είναι οι αμυγδαλωτοί οφθαλμοί, η τριγωνική μύτη και η σχηματοποιημένη γενειάδα της μορφής.

Τη λειψανοθήκη της κάρας περιτρέπει έλασμα - πλάτους τριών χιλιοστών περίπου - όπου αναπτύσσεται η μεγαλογράμματη και ανορθόγραφη επιγραφή «+ CAMΟΥ[H]Λ ΔΙΑ CHN · ΔΡΟ ΜΗC ΘΕΟΝ ΔΕ ΔΑΝΥ · ΥΛ Κ(ΑΙ) ΜΑΓΔΑ ΛΗ ΝΗC ΛΗ· ΨΑ Γ [ΡΙΓ]ΟΡΙ](ΟΥ) ΘΕΟΛΟΓΟ[Υ] 1786».

Σύμφωνα με την επιγραφή φαίνεται ότι δωρητές της λειψανοθήκης του αγίου Γρηγορίου είναι ο Δανιήλ και η Μαγδαληνή, ενώ ο Σαμουήλ ίσως είναι ο καλλιτέχνης που τη φιλοτέχνησε. Ωστόσο, όλα τα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του προαναφερόμενου εκκλησιαστικού κειμηλίου υποδεικνύουν ότι η λειψανοθήκη δεν αποκλείεται να προέρχεται από κάποιο καλλιτεχνικό εργαστήριο της Νάουσας, η οποία ήταν γνωστή από την ανάπτυξη της αργυροχρυσοχοΐας⁷⁸ και δεν απείχε πολύ από τη μονή του Αγίου Διονυσίου Ολύμπου.

Εξάλλου, ο τύπος της πολυτελούς θήκης, η οποία φιλοτεχνήθηκε ειδικά για τη θέση της κάρας του αγίου Κλήμη εντάσσεται στις θήκες με συρματερά κοσμήματα, που απαντώνται στην περιοχή. Ενδεικτικά, αναφερόμαστε στην κεφαλόσχημη λειψανοθήκη του οσίου Θεοφάνη της Νάουσας (διαστάσεων 16,5x14x18εκ.) (εικ. 13), με τα ελικωτά φυτικά κοσμήματα, που φέρει την εξής επιγραφή: «+ Η ΠΑΝΤΙΜΟC ΚΑΡΑ Τ(ΟΥ) ΟCΙΟ[ΤΑ]Τ(ΟΥ) ΠΕΑΤΡΟC ΗΜΩΝ ΘΕΟΦΑΝ(ΟΥ)C Τ(ΟΥ) ΕΞ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ Τ(ΟΥ) ΑCΚΗCΑΝΤΟC ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΝΑ(ΟΥ)CΑΝ» και τη χρονολογία «ΑΨΖ» (=1797).

⁷⁷ *Ἡ Ἱερά Πατριαρχική καί Σταυροπηγιακή Μονή τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τοῦ ἐν Ὀλύμπῳ*. Λιτόχωρο Πιερίας 2014, σ. 61, εικ. 4.

⁷⁸ Για τη συρματερή τεχνική που απαντάται στα κοσμήματα του 19ου αιώνα της Νάουσας βλ. ΖΑΛΙΟΥ - ΜΠΑΣΙΑΚΟΥΛΗ, *Γυναίκες και φορεσιές*, σσ. 190 κ.ε. Πρβλ. ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ Ἄγγελος, *Μουσείο Μπενάκη. Ἑλληνικά παραδοσιακά κοσμήματα*. Ἀθήνα, σσ. 8, 9.

Η λειψανοθήκη φυλάσσεται στον ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Νάουσα. Η τεχνική των φρυδιών της προσωπίδας του οσίου Θεοφάνη είναι πανομοιότυπη με την απόδοση των φρυδιών της αρ. 28116α λειψανοθήκης της αγίας Ματρώνας (εικ. 14) από το Εθνικό και Ιστορικό Μουσείο της Σόφιας και της λειψανοθήκης του αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου από το σκευοφυλάκιο της Μονής Οσίου Διονυσίου του εν Ολύμπω (εικ. 12). Η φροντισμένη ποιότητα εκτέλεσης του έργου είναι εμφανής. Ο συμπληρωματικός χαρακτήρας ή εγχάρακτος διάκοσμος στον κάμπο του κειμηλίου, που καλύπτεται από περίτεχνα κοσμήματα αποτελούμενα από ελικωτό σύρμα καθώς και η παρουσία του κυανού και πράσινου σμάλτου μας παραπέμπουν στις τεχνικές του συρματερού διακόσμου που κυριαρχούν στην οθωμανική τέχνη των 17ου – 18ου αιώνα στον Βαλκανικό χώρο.

Πολλά κοινά χαρακτηριστικά με την κάρα του αγίου Κλήμη της Μονής Τιμίου Προδρόμου Βεροίας διακρίνουμε στην κάρα αρ. 28116α του κρανίου της αγίας Ματρώνας⁷⁹ (εικ. 14), που περιλαμβάνεται στη Συλλογή του Εθνικού και Ιστορικού Μουσείου της Σόφιας. Η ιδιαίτερη εσωτερική θήκη - διαστάσεων 16,5x13 εκ.- είναι επικαλυμμένη με επιχρυσωμένο ασήμι. Η κόμη αποτελείται από ασήμι επίχρυσο διακοσμημένο με ημιπολύτιμους λίθους. Στο πίσω τμήμα της κάρας στη θέση των βρεγματικών οστών παρατηρούνται ειδικά ασιδόσχημα ανοίγματα. Ας σημειωθεί ότι η συρματερός τεχνικής θήκη έχει εμφανείς τις επιδράσεις της άθνησης ισλαμικής διακοσμητικής.

Στο κάτω τμήμα της προσωπίδας αναπτύσσεται σε δύο σειρές η φροντισμένη μεγαλογράμματη αφιερωματική επιγραφή: «+ΜΝΗΜΗ ΑΙΩΝΙΑ ΤΩΝ ΥΦΑΝΤΩΝ/ ΕΝ ΤΩ ΑΨΨΗ (=1798). ΕΤΟΣ Κ. ΜΑΙΩ [ΑC]». Αν και δεν διευκρινίζεται, ωστόσο συμπληρώνεται από την νεότερη επιγραφή της αρ. 29116β εξωτερικής λειψανοθήκης - διαστάσεων 21,5x20,5x22 εκ.- του 1811, ότι η συντεχνία των υφαντών της Νάουσας⁸⁰ ανέλαβε τη δαπάνη κατασκευής της λειψανοθήκης αφιερώνοντας το

⁷⁹ ΜΑΤΑΚΙΕΒΑ-LILKOVA, Teofana. *Objets de culte du fonds du Musée National historique*. Sofia 1995, σσ. 60, 61, αρ. 50, 51. ΠΡΟΒΑΤΑΚΗΣ, Θεοχάρης. *Ἡ Μονή Εικοσιφοίνισσας ἢ Ἀχειροποίητος τοῦ Παγγαίου ὄρους. Θεσσαυροί καί κειμήλια*. Ἀθήνα 1998, σσ. 184, 198. ΜΑΤΑΚΙΕΒΑ - LILKOVA, Teofana. *Reliquiario di S. Matrona*. Στο BORINA (έκδ.). *Tesori dell'arte cristiana in Bulgaria*. Sofia 2000, σσ. 243-246. ΜΑΤΑΚΙΕΒΑ - LILKOVA, *Art in Bulgaria*, σσ. 218-219. GERGOVA, Ivanka. *Postvizantijski ohridski pametnici v nacionalnija istoricheski muzej v Sofija*. Στο *Zbornik Srednovekovna umetnost (Bulletin Mediaeval Art)*, τόμ. 5, 2006, σσ. 66, 67. ΧΑΤΖΟΥΛΗ, Γλυκερία. Επιγραφικές μαρτυρίες σε λειψανοθήκη της αγίας Ματρώνας από τη Μονή του Σωτήρα της Νάουσας. Στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΗΜΑΘΙΑΣ (έκδ.). Α' Επιστημονικό Συνέδριο για την Ημαθία Ιστορία - Αρχαιολογία - Τέχνη - Λαογραφία, Βέροια 29 Σεπτεμβρίου - 3 Οκτωβρίου 2010. Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων, σ. 12.

⁸⁰ Περισσότερα στοιχεία για τις συντεχνίες, που ήταν γνωστές ήδη από τη βυζαντινή περίοδο βλ. ΝΕΡΑΝΤΖΗ- ΒΑΡΜΑΖΗ, Βασιλική. Συντεχνίες και κράτος στο Βυζάντιο το 10^ο αιώνα. Στο *Βυζαντιακά*, τόμ. 17, 1997, σσ. 357, σημ. 21. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, Μιχαήλ. *Τὰ Βυζαντινά Γιάννενα, κάστρο (πόλη) - ξάκαστρο κοινωμία-διοίκηση-οικονομία*. Ἀθήνα 2003, σσ. 273-281. Για τις συντεχνίες στα χρόνια της Τουρκοκρατίας βλ. ΚΟΥΚΚΙΔΗΣ, Κωνσταντίνος. *Τὸ πνεῦμα τοῦ Συνεργατισμοῦ τῶν Νεώτερων Ἑλλήνων καί τ' Ἀμπελάκια*. Ὁ πρῶτος Συνεταιρισμός τοῦ κόσμου. Ἀθήνα 1948, σ. 35. ΒΟΥΡΑΖΕΛΗ - ΜΑΡΙΝΑΚΟΥ, Ἑλένη. *Αἱ ἐν Θράκῃ συντεχνίαι τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*. Θεσσαλονίκη 1950, σ. 72 και 136. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Γεώργιος. *Οἱ συντεχνίες στὰ Γιάννενα κατὰ τὸν 19ο καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 20ου αἰῶνα (Ἀρχές 19^{ου} αἰ. ὡς 1912)*. Ἰωάννινα 1982, σσ. 18κ.ε. ΜΩΨΣΕΙΔΟΥ, *Ἡ ἀργυροχρυσοχοΐα*, σσ. 12 κ.ε. ΜΠΑΛΛΙΑΝ, *Ελληνικές κοινότητες*, σ. 14. BALLIAN, *Reliques du Passé*, σ. 41. CHATZOULIS, Glycérie. *Ērithaphios du monastère de la Vierge Olympiotissa à Ellassona œuvre de Christophe Žefar, contribution à la broderie religieuse en or post-byzantine des ateliers de Vienne du 18ème siècle*. Thèse de l'habilitation à diriger les recherches. Institut de la Théologie Orthodoxe Saint - Serge Paris. Thessalonique - Paris 2009, σσ. 50-51.

κειμήλιο στη μνήμη των κεκοιμημένων μελών της⁸¹. Ας σημειωθεί ότι ήδη από τα μέσα του 17ου αιώνα αντίστοιχα συλλογικά αφιερώματα⁸² διακινούνταν με τη συνδρομή ομάδων Χριστιανών προς τα μοναστήρια, εκφράζοντας την ευλάβεια προς τους αγίους και τη συλλογική βούληση της προσφοράς.

Στην πίσω όψη της ίδιας λειψανοθήκης αρ. 29116α της αγίας Ματρώνας αναφέρεται το όνομα του ηγουμένου Θεωνά⁸³.

Τη συρματερή τεχνική, που υποδεικνύει τη δεξιότητα του καλλιτέχνη, συμπληρώνει ο διάκοσμος αποτελούμενος από μικρές κοκκίδες, τις γνωστές «γράνες», κολλημένες σποραδικά σε διάφορα σημεία της συρματερής επιφάνειας.

Εξάλλου, αντίστοιχη συρματερή διακόσμηση εντοπίζουμε στο εσωτερικό μιας ορθογώνιας σταυροθήκης του 1784 (διαστάσεων 12,7x9,8x3,3 εκ.) (εικ. 15, 16) από το Βλαχογιάνναιο Μουσείο Νεότερης Ιστορίας και Τέχνης της Βέροιας, που προέρχεται από τη Μονή της Υπαπαντής της Νάουσας, έργο του Ναουσαίου καλλιτέχνη Αναστασίου του καλού και του γιου του Παναγιώτη. Οι δυο τους υποδεικνύουν ότι το εργαστήριό τους⁸⁴ παρακολουθεί τα καλλιτεχνικά ρεύματα της εποχής του, ενώ τεκμηριώνεται η άποψη ότι οι συγκεκριμένοι χρυσοχοί έχαιραν ιδιαίτερης εκτίμησης⁸⁵ στη Νάουσα, η οποία φαίνεται πως ήταν σημαντικό κέντρο αργυροχρυσοχοΐας κατά τον 18ο αιώνα.

Ας σημειωθεί ότι η συρματερής τεχνικής θήκη του αγίου Κλήμη με τον πλούσιο ανεικονικό διάκοσμο έχει εμφανείς τις επιδράσεις της άνθινης ισλαμικής διακοσμητικής. Η παρουσία του διάτρητου διακόσμου με τα λεπτά ανθεμωτά σχέδια είναι ιδιαίτερα συχνή και απαντάται στην οθωμανική τέχνη⁸⁶ ήδη από τα μέσα του 16ου αιώνα στην Κωνσταντινούπολη και συνεχίζεται στα Βαλκάνια τις πρώτες δεκαετίες του 17ου και κατά τον 18ο αιώνα. Μάλιστα, δεν αποκλείεται να υπήρχε ένα παλαιότερο και καλύτερης ποιότητας πρότυπο, το οποίο επαναλαμβάνονταν με ορισμένες παραλλαγές από τους καλλιτέχνες αργυροχρυσοχόους της περιοχής.

Εξάλλου χαρακτηριστική είναι επίσης και η ποικιλία των καλεμιών που εναλλάχθηκαν από τον τεχνίτη για την ολοκλήρωση του κειμηλίου⁸⁷. Στην κατασκευή των άνθινων κοσμημάτων, που

⁸¹ ΜΠΑΛΛΙΑΝ, *Ελληνικές κοινότητες*, σσ. 13-14. BALLIAN, *Reliques du Passé*, σ. 41.

⁸² ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗ - ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Δρόμοι κειμηλίων, σσ. 225-226. Πιο συγκεκριμένα για τα έργα κοινής ωφέλειας της περίπτωσης του συνεταιρισμού των Αμπελακίων Βλ. ΚΟΥΚΚΙΔΗΣ, *Αμπελάκια*, σ. 156.

⁸³ Επιγραφή: «ΕΠΙΣΤΑCΙΑ ΘΕΩΝΑ ΗΓ(ΟΥ)ΜΕΝΟΣ». Μετά την τυποποιημένη επιγραφή «ΕΠΙΣΤΑCΙΑ» ακολουθεί το όνομα του ηγουμένου. Πρβλ. ΚΩΣΤΗ, *Εκκλησιαστικά έργα αργυροχοΐας. Στο Ήπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 40, 2006, σ. 422.

⁸⁴ Πρβλ. την περίπτωση τεχνιτών που εργάστηκαν με συγγενικά τους πρόσωπα. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Βαρβάρα. *Ηπειρώτες χρυσοί και αργυροχοί. Συμβολή στη μελέτη της Ηπειρωτικής αργυροχοΐας. Στο Ήπειρωτικά Χρονικά* 39, 2005, σ. 64.

⁸⁵ «ΟΥΤΩC Ο ΠΑΝCΕΒΑCΜΙΟC/ CΤΑΥΡΟC Ο ΤΟΥ CΩΤΗΡΟC/ ΚΤΗΜΑ ΥΠΑΡΧΗ ΕΚ ΜΟΝΗC/ ΥΠΑΠΑΝΤΗC ΚΥΡΙΟΥ/ ΕΝ ΕΤΕCΙ ΚΕΚΟCΜΗΤΕ/ ΕΠΕΙ ΑΡΧΙΕΡΕΩC ΙΩ/ ΚΥΡΙ(ΟΥ) ΚΥΡΙ(ΟΥ) ΔΑΝΙΗΛ/ ΑΝΝΑΞΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΧΙΟΥ ΚΤ/ ΔΙΑ ΚΑΛΗC ΔΕ CΥΝΔΡΟΜΗC ΤΟΥ[Υ]/ ΤΑΠΗΝΟΥ ΜΕΛΕΤΙ(ΟΥ) ΙΝΕ/ ΚΟΠΩ ΤΕ ΚΑΙ ΕΞΟΔΩ ΔΕ/ ΕΚ Τ(ΟΥ) ΜΟΝΑCΤΗΡΙ(ΟΥ)/ ΕΠΙ ΤΕΧΝΗΤΟΥ ΔΕ ΚΑΛΟΥ/ ΚΥΡΙΟΥ ΑΝ[Α]CΤΑCΙΟΥ: 1784/ ΠΑΝ[Α]ΓΙΩΤΟΥ ΤΕ ΥΟΥ: ΜΑΪ(ΟΥ) 2/ ΕΚ ΠΟΛΕΩC ΝΑΟΥCΗC».

⁸⁶ Βλ. σχετικά παραδείγματα από τη Συλλογή των εκκλησιαστικών κειμηλίων της Μονής Αγίας Αικατερίνης του Σινά. ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗ - ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Γιώτα. *Εκκλησιαστική Μεταλλοτεχνία. Στο ΜΑΝΑΦΗC ΚΩΝCΤΑΝΤΙΝΟC* (εκδ.). *Σινά. Οι θησαυροί τής 1 Μονής Αγίας Αικατερίνης*, εικ. 25, 26. Πρβλ. ΜΗΤCΑΝΗ, Αγγελική. *Έργα Εκκλησιαστικής αργυροχοΐας. Στο Ιεροτελεστία και Πίστη. Βυζαντινή Τέχνη και Θεία Λειτουργία*, Αθήνα 1999, σ. 141.

⁸⁷ Περισσότερα στοιχεία για τα είδη των διαφόρων καλεμιών Πρβλ. ΚΟΝΤΟC, Μάστορας χρυσοχόοC, σ. 235. ΚΟΝΤΟΥ, *Τεχνικές αργυροχοΐας*, σσ. 251, 252.

περικλείονται από πλοχμούς, ο καλλιτέχνης ακολούθησε ένα σχέδιο, χωρίς να περιορίζεται από αυστηρούς κανόνες συμμετρίας. Προσπάθησε να καλύψει κάθε ελεύθερη επιφάνεια του κρανίου υπακούοντας στις ανάγκες που δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια της εργασίας του.

Η εσωτερική κεφαλόσχημη λειψανοθήκη του αγίου Κλήμη⁸⁸ δεν φέρει κάποια επιγραφή, όπου θα αναφερόταν το έτος που φιλοτεχνήθηκε. Ωστόσο, οι στυλιστικές και κατασκευαστικές ομοιότητες συνδέουν το κειμήλιο που εξετάζουμε με τα αντίστοιχα έργα που προαναφέρθηκαν και απαντώνται στην περιοχή. Τα ορθογώνια πλακίδια με τον πλούσιο ανεικονικό διάκοσμο μας παραπέμπουν στη χρονολόγηση του έργου στο τέλος του 18ου αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, δεν αποκλείεται η λειψανοθήκη να φιλοτεχνήθηκε το 1784 ή και μέχρι το τέλος του 18ου αιώνα, με την ευκαιρία της έκδοσης της Ακολουθίας του αγίου Κλήμη από το τυπογραφείο του Δημητρίου Θεοδοσίου της Βενετίας⁸⁹.

Εξάλλου, οι μαρτυρίες των πηγών⁹⁰, όπως και μια σειρά καλλιτεχνικών έργων που εντοπίσαμε (εικ. 12, 13, 14, 15), υποδεικνύουν την ύπαρξη εργαστηρίων αργυροχρυσοχοίας στη Νάουσα, απ' όπου πρέπει να προέρχεται και η κεφαλόσχημη λειψανοθήκη του αγίου Κλήμη.

Είναι φανερό ότι η νέα τάση του άνθινου μπαρόκ με την τεχνική του συρματερού διακόσμου αναγνωρίζεται στα χαρακτηριστικά της τέχνης, με υψηλό επίπεδο εκτέλεσης, που επικρατεί στην Κωνσταντινούπολη ήδη από τα μέσα του 16ου αιώνα. Έτσι, τεκμηριώνεται το γεγονός ότι παρακολουθεί τα καλλιτεχνικά ρεύματα της εποχής του. Η παράλληλη χρήση του συρματερού και του σμάλτου δικαιολογεί τον οθωμανικό χαρακτήρα της ανεικονικής άνθινης διακόσμησης.

Όσο για το μέγεθος και τη σπουδαιότητα του περιεχομένου⁹¹ της εξωτερικής λειψανοθήκης του 1818, επέβαλαν αυτή να κοσμηθεί με τις εικονογραφικές παραστάσεις των αγίων, που είχαν σχέση με το μοναστήρι. Η απεικόνιση του αγίου Κλήμη, ως αρχιερέα, στην εξωτερική λειψανοθήκη της Μονής του Τιμίου Προδρόμου Βεροίας ήταν επιβεβλημένη, επειδή περιλάμβανε το κρανίο του αγίου. Η επιγραφή υποδεικνύει την ταυτότητα της εξωτερικής λειψανοθήκης και επιβεβαιώνει την εξέχουσα θέση της Σκήτης του Τιμίου Προδρόμου ως πνευματικού κέντρου στην περιοχή.

Ο λαϊκός καλλιτέχνης Αναστάσιος Γεωργίου, ξεφεύγοντας από τα πλαίσια της λαϊκής ανωνυμίας, έμεινε πιστός στα εκφραστικά μέσα που του κληροδότησε η παράδοση⁹². Άλλωστε η οικονομική αυτή επένδυση του ηγουμένου Μελετίου μπορούσε εύκολα να ρευστοποιηθεί σε

⁸⁸ Ο συνδυασμός της μορφικής απεικόνισης ενός αγίου με τμήμα των λειψάνων του θεωρείτο ιδανικός, επειδή επικρατούσε η αντίληψη ότι ο άγιος δρα θαυματουργικά και μέσα από την εικόνα του και μέσα από το λείψανό του. KRETZENBACHER, Leopold. *Kulturbedingungen und Funktionen der mittelalterlichen Legende*. Στο *Ethnologia Europaea*, τόμ. 9, 1, 1976, σσ. 57, 58. ΗΜΕΛΛΟΣ, Στέφανος. Εικόνες αγίων δεσμευόμενα. Στο *Έπετηρίς Κέντρου Έρευνας της Έλληνικής Λαογραφίας*, τόμ. 24, 1975-76, σσ. 60-64. ΕΠΙΤΡΟΠΑΚΗΣ, Δύο κεφαλόσχημες λειψανοθήκες από τη Μεγαρίδα, σ. 296, σημ. 44.

⁸⁹ LEGRAND, *Bibliographie Hellénique II*, σ. 424, αρ. 1128. ΔΕΛΙΑΛΗΣ, *Κατάλογος Έντύπων*, σ. 18, αρ. 622. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Βενετικόν Τυπογραφείον*, σ. 128, αρ. 155. Πρβλ. τη σχετική εικόνα από την προαναφερόμενη έντυπη Ακολουθία στο ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ, *Μονή Προδρόμου*, σ. 42.

⁹⁰ COUSINÉRY, *Esprit Marie. Voyage dans la Macédoine, contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays*. Paris 1831, τόμ. 1, σ. 72. LEAKE, William Martin. *Travels in Northern Greece*. London 1835, τόμ. III, σ. 287.

⁹¹ Η κάρα θεωρείται το πολυτιμότερο κατάλοιπο του σώματος. Η αντίληψη για την τιμή των λειψάνων αναγνωρίζεται ήδη την περίοδο της ειδωλολατρίας και συνεχίζεται στις νεότερες λαϊκές αντιλήψεις. Εκτενέστερη βιβλιογραφία πρβλ. ΚΟΡΡΕ, *Η ανθρώπινη κεφαλή*, σσ. 17-26.

Ο Χριστιανισμός αναγνωρίζει ότι στην κεφαλή συγκεφαλαιώνεται όλη η περί του προσώπου θεωρία. ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ, Ίωάννης. Από τό προσωπίον εις τό πρόσωπον. Η συμβολή της πατερικής Θεολογίας εις τήν έννοιαν του προσώπου. Στο ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ κ.ά. (έκδ.). *Χαριστήρια εις τιμήν του μητροπολίτου γέροντος Χαλκηδόνας Μελίτωνος*. Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 287-323.

⁹² Πρβλ. ΖΩΡΑ, Πόπη. *Δύο μεγάλοι μαστόροι του άσημιού Άθανάσιου Τζήμουρης. Γεώργιος Διαμαντής Μπάφας*. Άθήνα 1972, σ. 5.

περίπτωση ανάγκης του μοναστηριού και συμφωνούσε με την οθωμανική νοοτροπία, όπου η συσσώρευση κεφαλαίων γινόταν σε ασήμι, χρυσό και άλλα πολύτιμα μέταλλα⁹³.

Εξάλλου, ο καλλιτέχνης δημιουργός της εσωτερικής κεφαλόσχημης κάρας του αγίου Κλήμη δεν αποκλείεται να προέρχεται από κάποιο εργαστήριο της Νάουσας, όπως ήδη προαναφέρθηκε. Ο ίδιος μπορεί να είχε μαθητεύσει σε κάποιο μεγάλο κέντρο στην Κωνσταντινούπολη⁹⁴, τη Θράκη⁹⁵, τη Θεσσαλονίκη⁹⁶ και να ασκούσε την τέχνη του σε ένα από τα γνωστά εργαστήρια της αργυροχρυσοχοΐας της Νάουσας.

Είναι φανερό ότι η συνολική μελέτη των κειμηλίων και των έργων της εκκλησιαστικής αργυροχοΐας της περιοχής της Ιεράς Μητροπόλεως Βεροίας, Ναούσης και Καμπανίας θα δώσει νέα στοιχεία για τον κατάλογο των αφιερωτών και των αργυροχρυσόχων- δημιουργών του 18ου και του 19ου αιώνα της περιοχής, ώστε να μπορέσουμε να παρακολουθήσουμε με λεπτομέρειες την πορεία των αισθητικών τάσεων και των καλλιτεχνικών ρευμάτων των εργαστηρίων. Ο εμπλουτισμός με τα ονόματα καλλιτεχνών και δωρητών, κληρικών και λαϊκών, θα συμβάλλει όχι μόνο στην ιστορία της Βέροιας και της Νάουσας, αλλά στην γενικότερη έρευνα της αργυροχρυσοχοΐας της περιοχής⁹⁷.

SUMMARY: THE RELIQUARY OF THE SKULL OF SAINT CLEMENT, ARCHBISHOP OF OHRID FROM THE HOLY MONASTERY OF PRODROMOS (SCETE VEROIAS). The patriarchal Holy monastery of Prodromos is situated twelve kilometers west of the city of Veroia. At a height of 220m, the monastery overlooks the valley of Haliacmon river from the hillside of Pieria mountain, facing the slopes of Tzamala. During the Byzantine and

⁹³ Πρβλ. ALLAN, James. *L'art du métal*. Στο *Trésors de l'Islam*, Génève 1985, σσ. 248κ.ε. ΜΠΑΛΛΙΑΝ, Άννα. Έκκλησιαστικά άσημικά από τήν Κωνσταντινούπολη και ό πατριαρχικός θρόνος του Ίερεμία Β΄. Στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμ. 7, 1988 - 89, σσ. 51, 52.

⁹⁴ Για τα εργαστήρια της Κωνσταντινουπόλεως από τα μέσα του 16ου αιώνα βλ. εκτενέστερα ΜΠΑΛΛΙΑΝ, Έκκλησιαστικά άσημικά, σσ. 51-73. ΜΠΑΛΛΙΑΝ, *Ελληνικές κοινότητες*, σσ. 17 κ.ε. BALLIAN, *Reliques du Passé*, σσ. 47κ.ε. ΚΟΥΤΕΛΑΚΗΣ, Χάρης. *Έλληνες αργυροχρυσοχοΐοι και ξυλογλύπτες*. Αθήνα 1996, σσ. 35, 36.

⁹⁵ Για τα εργαστήρια της Θράκης κατά τον 17^ο αιώνα βλ. ΜΠΑΛΛΙΑΝ, *Ελληνικές κοινότητες*, σσ. 14 κ.ε. BALLIAN, *Reliques du Passé*, σ. 41. ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗ - ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Πώτα. Το ευαγγέλιο από το Ευκάρνο Θράκης, Στο ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ (έκδ.). *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα Ι και ΙΙ*. Αθήνα 1994, σ. 233, σημ. 24. IVANOV, Mina. *Zlatarskite proizvedenija ot XVI - XIX v. v Museja na Baškovskija manastir*. Sofia 1967, σσ. 90-92. DROUMEV, Dimiter. *Zlatarsko Izkustvo*. Sofia 1976, σ. 300, εικ. 257. ΜΑΤΑΚΙΕΒΑ - ΛΙΛΚΟΒΑ, *Art in Bulgaria*, σσ. 158, 159, 172, 173, 186, 187. CHALKIA, Eugenia. Introduction. Στο MINISTERO DELLA CULTURA DELLA REPUBBLICA ELLENICA MUSEO BIZANTINO E CRISTIANO DI ATENE (εκδ.). *Riflessi di Bisanzio. Capolavori d'arte dal XV al XVIII secolo dal Museo Bizantino e Cristiano di Atene. Musei Capitolini, Palazzo Caffarelli 22 maggio - 7 settembre 2003*. Atene 2003, σ. 35. Για αντίστοιχα παραδείγματα βλ. επίσης σποραδικά CHALKIA, Eugenia - GEROGIORGI, Sofia. *Oggetti d' uso Liturgico*. Στο MINISTERO DELLA CULTURA DELLA REPUBBLICA ELLENICA MUSEO BIZANTINO E CRISTIANO DI ATENE (εκδ.). *Riflessi di Bisanzio. Capolavori d'arte dal XV al XVIII secolo dal Museo Bizantino e Cristiano di Atene. Musei Capitolini, Palazzo Caffarelli 22 maggio - 7 settembre 2003*. Atene 2003, σσ. 124-133 και 136-143.

⁹⁶ Για τα εργαστήρια της Θεσσαλονίκης κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας βλ. εκτενέστερα ΜΠΑΛΛΙΑΝ, *Μεταβυζαντινή μικροτεχνία*, σ. 529. ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗ - ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Δρόμοι κειμηλίων, σσ. 227, 228.

⁹⁷ Εκπονούμε σχετική μελέτη με θέμα τα εκκλησιαστικά κειμήλια αργυροχρυσοχοΐας της Ιεράς Μητροπόλεως Βεροίας Ναούσης και Καμπανίας. Βλ. σχετικά ΧΑΤΖΟΥΛΗ, Γλυκερία. Έκκλησιαστικά κειμήλια αργυροχρυσοχοΐας τής Ιεράς Μητροπόλεως Βεροίας Ναούσης και Καμπανίας. Βέροια 2018. (Υπό έκδοση).

post-Byzantine period, the monastery was well-known in the Haliacmon region as an ascetic spirituality centre, and its significance was also spreading across the whole Balkans. Many hermit-saints lived in the monastery at different times, such as Saint Anthony the Younger, patron saint of Veroia (mid-10th century), Saint Gregory Palamas (14th century), Saint Dionysios of Olympus (16th century) and others.

The regulations of the Holy monastery of John Prodromos (p. 9a-9b and 37b-37a) mention that, in 1832, the skull of Saint Clement, Archbishop of Ohrid (†916), was kept in the monastery. According to early Slavic sources, Clement was one of the most preeminent disciples and a co-worker of Cyril and Methodius, the Thessalonica saint brothers, who translated the first liturgical books into Old Church Slavonic, based on the glagolitic alphabet that Cyril created and converted the Slavs to Christianity.

The silver reliquary box of Saint Clement (fig. 1) (parameters: 21x22x33 cm.) has the form of an octagonal five domed church. The surface bears floral motives and architectural decorations along with the high relief depictions of three saints: Saint Clement of Ohrid, Saint John the Baptist and Saint Dionysios of Olympus. On the back side of the reliquary box (fig.2), there is an inscription in Greek with capital letters: «ΑΩΙΗ (=1818)/ ΑΠΙΡΙΑΛΙΟΥ Α /ΚΤΗΜΑ: ΤΗC ΜΟ/ ΝΗC ΤΟΥ Τ[Ι]ΜΙΟΥ/ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΒΕΡ/ΡΟΙΑC ΔΙΑ CΥΝΔΡ/ ΟΜΗC ΜΕΛΕΤ[ΙΟΥ] ΤΟ[Υ] [Η]ΓΟΥ/ ΜΕΝΟΥ ΕΛΛΑΧ[Ι]C[ΤΟΥ]». The inscription proves that the reliquary originates from the Holy monastery of Prodromos in Veroia and the expenses for its creation were covered by the abbot Meletios of the monastery on the 1 April 1818.

A second inscription lies above the figures of Saint John the Baptist and Clement, it is also written in Greek capital letters «+Δ[Ι]Α Χ[Ι]ΠΟCΑΝ[Α]ΣΤΑCΙΟΥ ΓΕΟΡΓΙΟΥ» (fig. 3). The inscription provides the name of the goldsmith Anastasios Georgiou. The artist probably came from Veroia or Naoussa, neighbouring towns where goldsmith and silversmith arts thrived.

The skull reliquary (fig.10), (parameters: 19, 5 x15, 2 x14) of a head-like shape, is made of silver inlaid with gold and there is a moulded mask on the front side. This reliquary does not bear any inscriptions. Still, a number of similar signed artworks from the neighbouring regions, in addition with information from written sources, indicates that the skull reliquary was probably made in the city of Naoussa, in late 18th century. There is a possibility that the exact year of manufacturing of the skull reliquary was 1784, when the Orthodox Procession book (Acolouthia) of Saint Clement was published in Venice.

Glykeria Chatzoulis Dr. Arch., Dr. Habil Theo.
Aristotle University of Thessaloniki
Faculty of Theology
Department of Church History, Christian Secretary, Archaeology and Art
Faculty of Theology - School of Theology
54124 Thessaloniki
Greece
glychatz@theo.auth.gr

Παράρτημα / Appendix

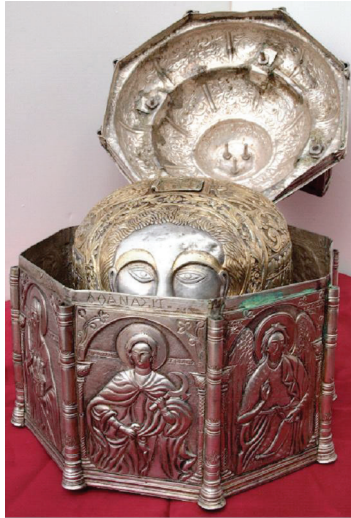
1. Η λειψανοθήκη του αγίου Κλήμη. 1818. Έργο Αναστασίου Γεωργίου. Διαστάσεις: 21x22x33 εκ. Μονή Τιμίου Προδρόμου. (Σκήτη Βεροίας). (Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Βεροίας, Ναούσης, Καμπανίας).
1. The reliquary box of the Skull of Saint Clement. 1818. Work of Anastasios Georghiou. Dimensions: 21x22x33cm. Monastery of Holy Prodromos. (Skete Veroias). (Archive: Holy Metropolis of Veroia, Naousa, Kambania).

2. Η λειψανοθήκη του αγίου Κλήμη. 1818. (Λεπτομέρεια από εικ. 1). Η επιγραφή. (Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Βεροίας, Ναούσης, Καμπανίας).
2. The reliquary box of the Skull of Saint Clement. 1818. (Detail of fig. 1). The inscription. (Archive: Holy Metropolis of Veroia, Naoussa, Kambania).

3. Η λειψανοθήκη του αγίου Κλήμη. 1818. (Λεπτομέρεια από εικ. 1). Η υπογραφή του καλλιτέχνη. (Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Βεροίας, Ναούσης, Καμπανίας).
3. The reliquary box of the Skull of Saint Clement. 1818. (Detail of fig. 1). The artist's signature. (Archive: Holy Metropolis of Veroia, Naoussa, Kambania).

4. Η λειψανοθήκη του αγίου Τρύφωνος. 1827. Έργο Αθανασίου. Διαστάσεις: 20x19x26εκ. Μονή Τιμίου Προδρόμου. (Σκήτη Βεροίας). (Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Βεροίας, Ναούσης, Καμπανίας).
4. The reliquary box of the Skull of Saint Tryphon. 1827. Work of Athanasius. Dimensions : 20x19x26 cm. Monastery of Holy Prodhromos. (Skete Veroias). (Archive: Holy Metropolis of Veroia, Naoussa, Kambania).

5. Η λειψανοθήκη του αγίου Τρύφωνος. 1827. (Λεπτομέρεια από εικ. 4). Η επιγραφή. (Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Βεροίας, Ναούσης, Καμπανίας).
5. The reliquary box of the Skull of Saint Tryphon. 1827. (Detail of fig. 4). The inscription. (Archive: Holy Metropolis of Veroia, Naoussa, Kambania).

6. Η λειψανοθήκη της αγίας Βαρβάρας. 19ος αιώνας. Διαστάσεις: 18x18x23 εκ. Μονή Τιμίου Προδρόμου. (Σκήτη Βεροίας). (Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Βεροίας, Ναούσης, Καμπανίας).
6. The reliquary box of the Skull of Saint Barbara. 19th century. Dimensions: 18x18x23 cm. Monastery of Holy Prodromos. (Skete Veroias). (Archive: Holy Metropolis of Veroia, Naoussa, Kambania).

7. Η λειψανοθήκη της αγίας Βαρβάρας. 19ος αιώνας. (Λεπτομέρεια από εικ. 6). (Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Βεροίας, Ναούσης, Καμπανίας).
7. The reliquary box of the Skull of Saint Barbara. 19th century. (Detail of fig. 6). (Archive: Holy Metropolis of Veroia, Naoussa, Kambania).

8. Η λειψανοθήκη του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου. 1828. Διαστάσεις: 13x13x21 εκ. Μονή Τιμίου Προδρόμου. (Σκήτη Βεροίας). (Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Βεροίας, Ναούσης, Καμπανίας).
8. The reliquary box of the Skull of Saint John the Chrysostome. 1828. Dimensions: 13x13x21cm. Monastery of Holy Prodhromos. (Skete Veroias). (Archive: Holy Metropolis of Veroia, Naoussa, Kambania).

9. Η λειψανοθήκη του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου. 1828. (Λεπτομέρεια από εικ. 8). (Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Βεροίας, Ναούσης, Καμπανίας).
9. The reliquary box of the Skull of Saint John the Chrysostome. 1828. (Detail of fig. 8). (Archive: Holy Metropolis of Veroia, Naoussa, Kambania).

Η λειψανοθήκη της κάρας του αγίου Κλήμη, αρχιεπισκόπου Αχρίδας από τη Μονή του Τιμίου Προδρόμου (Σκήτη Βεροίας)

10. Η κεφαλόσχημη θήκη της κάρας του αγίου Κλήμη. Τέλος 18ου αιώνα. Διαστάσεις: 19,5x15,2x14 εκ. Μονή Τιμίου Προδρόμου. (Σκήτη Βεροίας). (Αρχειο Ιεράς Μητροπόλεως Βεροίας, Ναούσης, Καμπανίας).
10. The reliquary of the skull of Saint Clement. End of 18th century. Dimensions: 19,5x15,2x14 cm. Monastery of Holy Prodromos. (Skete Veroias). (Archive: Holy Metropolis of Veroia, Naoussa, Kambania).

11. Η κεφαλόσχημη θήκη της κάρας του αγίου Ευσταθίου. 1730. Διαστάσεις: 20x14x13,5 εκ. Ναός Αγίου Αθανασίου. Θεσσαλονίκη. (Προσωπικό αρχείο)
11. The reliquary of the skull of Saint Eustathios. 1730. Dimensions: 20x14x13,5 cm. Church of Saint Athanasius. Thessaloniki. (Personal Archive).

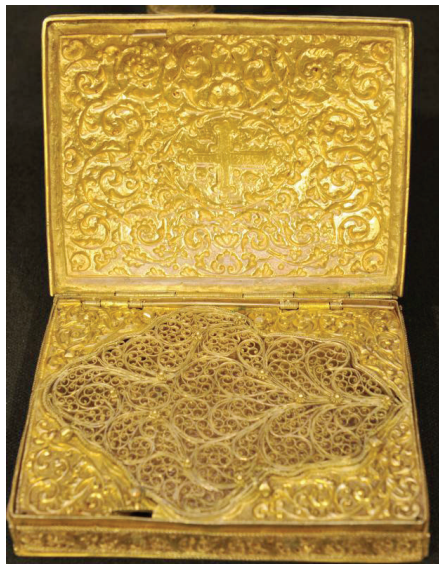
12. Η κεφαλόσχημη θήκη της κάρας του αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου. 1786. Διαστάσεις: 18x11x13,5 εκ. Μετόχι Σκάλας. Μονή Αγίου Διονυσίου του Ολύμπου. Λιτόχωρο. (Προσωπικό αρχείο).
12. The reliquary of the skull of Saint Gregory the Theologian. 1786. Dimensions: 18x11x13,5 cm. Metochion of Skala. Monastery of Saint Dionysios of Olympus. Litochoro. (Personal archive).

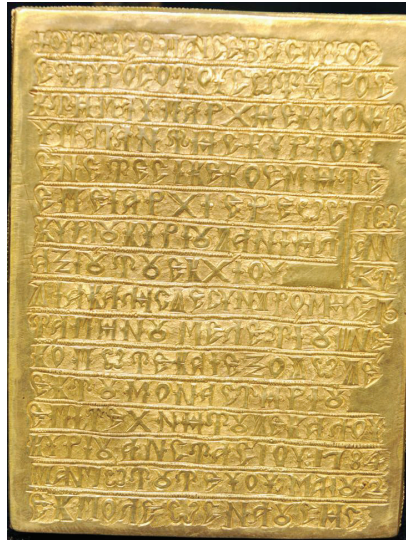
13. Η κεφαλόσχημη θήκη της κάρας του οσίου Θεοφάνη. 1797. Διαστάσεις: 16,5x14 x18 εκ. Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Νάουσα. (Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Βεροίας, Ναούσης, Καμβανίας).
13. The reliquary of the skull of Saint Theophanous. 1797. Dimensions: 16,5x14 x18 cm. Church of the Dormition of the Virgin. Naoussa. (Archive: Holy Metropolis of Veroia, Naoussa, Kambania).

14. Η Αρ. 29116α κεφαλόσχημη θήκη της κάρας της αγίας Ματρώνας. 1798. Διαστάσεις: 16,5x13 εκ. Συλλογή του Εθνικού και Ιστορικού Μουσείου. Σόφια. (Προσωπικό αρχείο).
14. The No. 29116a. Reliquary of the skull of Saint Matrona. 1798. Dimensions: 16,5x13cm. Collection of the National and Historic Museum. Sofia. (Personal archive).

15. Σταυροθήκη του 1784. Έργο Αναστασίου Ναουσαίου και του γιου του Παναγιώτου. Διαστάσεις: 12,7x9,8x3,3 εκ. Βλαχογιάννιο Μουσείο Νεότερης Ιστορίας και Τέχνης. Βέροια. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Βεροίας, Ναούσης, Καμπανίας.
15. Stavrotheke. 1784. Work of Anastasios of Naoussa and his son Panaghiotis. Dimensions: 12,7x9,8x3,3cm. Vlachogiannio Museum of Modern History and Art. Veroia. (Archive: Holy Metropolis of Veroia, Naoussa, Kambania).

16. Σταυροθήκη. 1784. Η Επιγραφή. (Λεπτομέρεια από εικ. 15). (Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Βεροίας, Ναούσης, Καμπανίας).
16. Staurotheke. 1784. The inscription. (Detail of fig. 15). (Archive: Holy Metropolis of Veroia, Naoussa, Kambania).